

НЕНАД
МАКУЉЕВИЋ

Уметност и национална идеја у XIX веку

БИБЛИОТЕКА
IASON

НЕНАД МАКУЉЕВИЋ

УМЕТНОСТ И НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА У XIX ВЕКУ

СИСТЕМ ЕВРОПСКЕ И СРПСКЕ ВИЗУЕЛНЕ
КУЛТУРЕ У СЛУЖБИ НАЦИЈЕ

ЗАВОД ЗА УЧБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА – БЕОГРАД

2006

ГЛАВА ДРУГА

ЈАВНА ФУНКЦИЈА НАЦИОНАЛНЕ УМЕТНОСТИ

Једна од примарних функција визуелне културе стваране у служби нације, било је њено деловање у јавности.⁷² Јавни простор представљао је поље у коме се јасно идентификовао и репрезентовао идентитет заједнице. Зато је његова национализација била једна од примарних активности у спровођењу националне идеје. Средства, која су коришћена у том циљу, била су усмерена ка истицању националног у јавном простору – путем урбанистичких захвата и подизања и украшавања јавних здања, јавних споменика и организовањем и артифицирањем јавних свечаности.

I

Јавни простор

Декорација и обликовање јавног простора имали су у европским друштвима традиционално важан и симболички значај.⁷³ У градским срединама формиран су центри, попут тргова, у којима се исказивао карактер власти заједнице.⁷⁴ Ту су традиционално биле смештене институције управљања и доминантне религијске заједнице. Процес трансформације европских друштава условио је и измене карактера јавног и урбаног простора у XIX веку. Градови и њихови делови уобличавају се према циљевима заједнице и њиховом значају у структури националне државе. Тако они, у целини, почињу да представљају понос нације и њене економске, културне, политичке

⁷² О јавности, види: J. Habermas, Strukturwandel der Öffentlichkeit, Frankfurt am Main 1990.

⁷³ Упор: K. van Beyme, Die Kunst der Macht und die Gegenmacht der Kunst, Studien zum Spannungsverhältnis von Kunst und Politik, Frankfurt am Main 1998, 207–217.

⁷⁴ Упор: F.-J. Verspohl, Der Platz als politisches Gesamtkunstwerk, u: Kunst, die Geschichte ihrer Funktion, Hrsg. Von W. Busch und P. Schmook, Weinheim und Berlin 1987, 307–333.

и војне моћи, што се јасно огледало у урбаним захватима, градитељској делатности, називима улица, тргова и мостова, као и у свечаностима које се у њима одигравају. То је утицало да многи европски градови, а првенствено престонице, добију током XIX века нови изглед.⁷⁵

У Србији процес урбанизације и измене структуре насеља креће почетком XIX века, у току првих година и деценија стварања нове државе.⁷⁶ Читав овај процес био је обележен трансформисањем постојећег стања, које је одражавало вишевековну турску власт, и променама насталим у сфери економског и политичког развоја. Процес изградње новог изгледа Србије уједно је носио и карактеристике савремене националне еманципације.

Изградња новог лика Србије симболички започиње већ током Првог српског устанка. Тада, 1811–1813, настаје у Тополи Карађорђево град.⁷⁷ Овај утврђени комплекс имао је вишеструку намену. У њему су се налазили објекти резиденцијалног, административног, црквеног и образовног карактера. У изградњи Карађорђевог града учествовао је велики број градитеља из устаничке Србије, док се израда његове концепције приписује самом Карађорђу.⁷⁸ Према цртежу који је штампао К. Ненадовић, овај, током 1877. уништени, комплекс произилази из искуства војне архитектуре и у њему су истакнути сви битни елементи који симболички истичу идентитет савременог урбаног насеља. У оквиру ове целине смештени су резиденција, црква и школа, што јасно говори о реализацији града у коме су повезане најзначајније државне и националне институције.

Искуство Карађорђевог града могло је да има значајну улогу у обликовању седишта српског државног живота у годинама после Другог српског устанка. Време 1815–1830. обележено је влашћу кнеза Милоша Обреновића и постојањем више центара у којима је он имао своје резиденције. У Пожаревацу, Крагујевцу и Београду кнез је градио конаке из којих је административно управљао земљом. У непосредној близини сваког од ових здања налазиле су се цркве и

⁷⁵ Упор: L. Gall, Berlin als Zentrum des deutschen Nationalstaats, u: L. Gall, Bürgertum, Liberale Bewegung und Nation: ausgewählte Aufsätze, Hrsg. von D. Hein, A. Schulz und E. Treichel, München: Oldenburg 1996, 288–296; K. E. Sörsk, Fin-de-Siècle u Beču, Politika i kultura, Beograd 1998, 24–105; M. H. Port, Government and the Metropolitan Image: ministres, parliament and the concept of a capitol city 1840–1915, Art History vol. 22, No. 4. (1999), 567–592.

⁷⁶ Види: Б. Максимовић, Урбанизам у Србији, Београд 1938, 49–125; В. Мацура, Чаршија и градски центар, Развој средишта вароши и града Србије XIX и прве половине XX века, Ниш 1984.

⁷⁷ Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије, 97–99.

⁷⁸ Исто, 97.

школе. У овом периоду започиње интензивни рад на урбанизацији Србије.⁷⁹

Један од најзначајнијих административних центара налазио се у Крагујевцу. Уз кнежев дворски комплекс, налазила се и црква, уз коју је било и здање у коме се одржавала Народна скупштина.⁸⁰ Током развоја српске државе биле су у Крагујевцу формиране и одговарајуће институције – Народна канцеларија, Општенародни суд српски, министарства, гимназија и лицеј.⁸¹

По добијању Хатишерифа стичу се услови за даљу урбанизацију Србије. Кнез Милош потписује 1837. указ којим позива на ушоравање села⁸² и истиче све лоше стране праксе, где „цео атар једног села заузели су људи истог села кућама и зградама своима, тако да нити имају, као што треба њиве, ни ливаде, ни испуст, ни шуме, већ испречали су једни другима просторе, на велику штету општествену и посебену“.⁸³ У оквиру спровођења овог указа препоручено је свим старешинама да га тумаче народу и да у њему истакну „да је прошло оно време, кад смо се морали по шумама и потоцима крити, ... да се сви народи по просвештеним Земљама у села сбијају, и да се и ми нисмо разштркали зато, што је боље било, него што нас је то гоненије варварско и горка мука до тога дотерала“.⁸⁴ Уз ушоравање села долази и до трансформисања постојећих урбаних чаршијских структура.⁸⁵ Тако је процес урбанизовања и осмишљавања јавног простора у Србији повезан са остварењем националном слободом и изградњом европског и хришћанског идентитета државе.

Развој насеља у Србији XIX века доводио је до све значајнијег истицања простора на коме су се налазила јавна национална здања.⁸⁶ Уз институције власти, ту спадају и школе и православни храмови. Образложење значаја положаја цркве доноси Јан Неволе, поводом одређивања места храма у Рачи 1844: „Место дакле гди се Једна Црква градити има, да буде колико је могуће у средини Обшества по-

⁷⁹ Исто, 152–160.

⁸⁰ Упор: Ј. Вујић, Путешествије по Србији, Горњи Милановац 1999, 85–91.

⁸¹ О Крагујевцу у XIX веку види: М. М. Николић, Крагујевачка гимназија 1833–1933, у: Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833–1933, Крагујевац 1934. 6–13; В. Мацура, нав. дело, 66–69; Ф. Каниц, Србија, земља и становништво, књ. 1, Београд 1985, 300–316.

⁸² О значењу указа о ушоравању села: Б. Максимовић, нав. дело,

⁸³ Указ, Новине Србске 11 (Београд 20. 3. 1837), 82.

⁸⁴ Исто, 84.

⁸⁵ Упор: В. Мацура, нав. дело, 29–58; Пример урбанистичке трансформације у Србији XIX века показује и Карановац – Краљево. Види: А. Кадијевић – М. Ђурђевић, Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљеву у XIX веку, Рудо Поље – Карановац – Краљево, Београд – Краљево 2000, 269–271.

⁸⁶ В. Мацура, нав. дело, 122–126.

ложено, и оном месту које је на каквом пријатном, чистом и здравом пределу постављена и притом на каквом главном друму лежи, треба првенствено дати.

Противу избора плацева за цркве, држим ја да сам у Србији по вишој части на погрешке наилазио; јер само мала част Цркве могу се због свог местоположења отликовати; и потоме могло би се отуда, што су цркве овде као што велим више на сакривеним местима постројене, закључавати, да Србски Народ негдашњи јарам Турског тирјанства, због којег је принуђен био молебствија свог вероисповеданија само крадом свршавати, и дан данашњи пред очима има⁸⁷. Неволева схватања јасно показују симболички значај јавног простора и постављање цркава у њему, па је храм у средишту насеља представљао један од битних симбола остварене државне, националне и верске слободе.

Важан догађај у административном, културном и политичком животу Србије представља проглашење Београда за престоницу, 25. IV 1841.⁸⁸ У Београду настају највећи урбанистички захвати, који временом преображавају изглед града из „оријенталног“ у савремени – европски.⁸⁹ Развој Београда подразумевао је просецање улица и изградњу административних средишта. Одласком Турака из српских градова 1867, процес урбанизације Србије и Београда добија на снази.⁹⁰ Приликом почетка регулације Београда 1867, истиче се: „Нека се развитак слободе и напретка у Србији огледа и у напредовању њене престолнице, у пространим, широким, видним, правим улицама и лепим грађевинама њеним.“⁹¹

Транформацију Београда показује развој једног од најважнијих београдских тргова – „Велике пијаце“.⁹² Он је представљао, средином XIX века, гранични простор српске и турске вароши и симболички је доживљаван као место сусрета Европе и Оријента.⁹³ По одласку Турака започиње његова трансформација. Терен је поравнат, просечене су стазе, а 1880, у част престолонаследника Алек-

⁸⁷ Класицизам код Срба, књ. 2, Београд 1966, 482.

⁸⁸ М.Б. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 20.

⁸⁹ О пракси и теорији урбанизације Београда у XIX веку: Б. Максимовић, Урбанистички развитак Београда од Другог српског устанка до Другог светског рата, у: Ослобођење градова у Србији 1862–1867, Београд 1970, 627–644; Исти, Урбанистичка мисао у Србији почетком XX века, Врњачка Бања 1975, 119–182.

⁹⁰ О трансформацији Београда 1867–1907. Упор: Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 49–109.

⁹¹ Историја града Београда, књ. 2, 307.

⁹² Види: В. Мацура, нав. дело, 147.

⁹³ Упор: Е. А. Пејтон, Србија, Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године, Нови Сад 1996, 41.

сандра Обреновића, била је постављена „чесма са обелиском.“⁹⁴ Током 1882. овај трг је преименован у „Краљев трг“. На њему се формира парк, чији се концепт уобличава постављањем скулптура Јосифу Панчићу 1897. и, према првобитном плану, Вуку Караџићу.⁹⁵ Тако је, уз Велику школу – зграду Капетан-Мишиног здања, цео простор добио обележје репрезентативног, и централног градског образовног средишта.

Трансформација урбанистичких решења настављена је по турском напуштању градова у Србији. Тада започиње и реорганизација и развој Ужица.⁹⁶ Пример урбанистичких захвата у процесу национализирања земље пружа и изградња градова у пределима ослобођеним од Турака после 1878, попут Ниша и Врања. Ниш постаје, за време власти краља Милана Обреновића, други град и друга престоница Србије, па се у њему спроводи велика градитељска активност. Град мења стари изглед и добија регулационе планове, по којима се спроводе савремена европска урбанистичка решења.⁹⁷ После 1878. започиње трансформација Врања. Град 1883. добија урбанистички план⁹⁸, у којем се уобличава савремени трг око кога се групишу јавна здања. Тако се уз трг у Врању подижу начелство, архитекте Пере Поповића, окружни суд, пројекат Светозара Јовановића старијег, и у истом простору се подиже споменик палим борцима за ослобођење 1876–1878, Симеона Роксандића.⁹⁹ Тиме је централни градски простор, постављањем здања државних институција и јавног споменика, добио нови изглед.

II

Јавна здања

Национална визуелна култура заузима место у формама и декорацији јавних објеката. Јавни објекти представљали су окосницу у функционисању верских и политичких заједница. Храмови, општинске и среске куће, парламенти, школе, универзите-

⁹⁴ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 56–57.

⁹⁵ Исто, 57.

⁹⁶ О трансформацији изгледа Ужица: Исто, 510–511.

⁹⁷ Упор: Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 160–161; Ј. Ђирић, Урбани развој Ниша у: Историја Ниша II, Ниш 1984, 194–206.

⁹⁸ М. Војиновић, Зграда окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју, Врањски гласник, књ. XXVI–XXVII (Врање 1993–94), 131.

⁹⁹ Исто, 131–142.

ти, музеји, значајна економско-привредна здања попут банака, хотели и кафане, током XIX века представљали су објекте чији су визуелно обликовање и украшавање били повезани са савременим идејним и политичким дешавањима.¹⁰⁰ Ликовне целине које су национално обликовале јавне просторе, јављају се од почетних етапа национализма. Тако су групни портрети различитих грађанских удружења, који су били смештени у њиховим просторијама, у Холандији XVII века, приказивали носиоце социјалног и националног живота државе.¹⁰¹

Идеологија национализма, као активни елемент политичког живота, условила је обликовање јавних простора, јер се у име нације одвијала већина јавних функција, како управљачких тако и економских. Национално је конституисало и особености простора за забаву. Национални карактер јавног живота условио је обликовање форми и декорације јавних здања.

У националистичкој ликовних пракси, обликовање јавних здања истицано је као један од важних задатака. Хтења да се објекти покажу као објекти нације, условила су да њихова форма мора да буде национална или, пак, да достојно репрезентује неку националну институцију.¹⁰² То је условило примену истористичких принципа у архитектонском раду. Форме и елементи архитектуре, која је препозната као национална, укључивани су у обликовање јавних здања на широком европском простору.

Здања јавних управа имала су обележја здања националних управа. Репрезентативан пример визуелног обликовања јавних здања пружају, у нововековној култури, општинске куће-већнице.¹⁰³ Током XIX века долази до њиховог национализирања, па се оне, у немачком простору, подижу у националном – неоготичком стилу.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Упор: K. Van Beyme, нав. дело, 351–365.

¹⁰¹ Упор: D. Hammer–Tugendhat, Rembrandt und der bürgerliche Subjektenwurf: Utopie oder Verdrängung? u: Bilder der Nation, Kulturelle und politische Konstruktionen des Nationalen, 154–178.

¹⁰² Позитивну рецепцију ове европске праксе код Срба исказује Михаило Валтровић поводом посете Будимпешти 1890: „У опште је Пешта снабдевена лепим јавним зградама и заводима од сваке врсте за просвету и на понос народу мађарском... Зграде јавне изведене су монументално од камена, а изнутра су украшене богато и укусно.“: Хрисовуљ Свето-стефански и српски академици у мађарској престоници (по белешкама г. Михаила Валтровића), Коло 33 (Београд 1890), 57.

¹⁰³ J. Paul, Das Rathaus u: Kunst, die Geschichte ihrer Funktion, 334–365; З. Маневић, Палате на тлу Србије у деветнаестом веку, у: Окружно здање 1889–1989, Пожаревац 1989, 5–6.

¹⁰⁴ Види: M. J. Lewis, The Politics of the German Gothic Revival August Reichensperger, Cambridge MA 1993, 231–236.

Пракса изградње репрезентативних здања за институције јавне управе примењивана је и у Србији.¹⁰⁵ У најистакнутије објекте спада зграда начелства у Смедереву, коју је пројектовао Александар Бугарски 1885.¹⁰⁶ У Пожаревцу је зграда начелства изведена, уз надзор Министарства грађевина, 1887–1890. На њеном главном улазу постављене су алегоријске персонификације правде и мудрости.¹⁰⁷ Репрезентативна здања су старо и ново среско нишко начелство, која су завршена крајем XIX и почетком XX века.¹⁰⁸ У најрепрезентативнија здања спада окружно начелство и суд у Крагујевцу. Оно је подигнуто 1901, по пројекту Николе Несторовића.¹⁰⁹ Несторовић је пројектовао и репрезентативно окружно начелство у Крушевцу 1900.¹¹⁰

Нека од јавних здања била су изграђена и у српско-византијском стилу. Тако 1908. настаје, по пројекту Пере Поповића, окружно начелство у Врању. Декорација овог јавног здања у српско-византијском стилу јасно одражава национални карактер институције.¹¹¹ Символички значај српско-византијског обликовања начелства у Врању садржан је и у околностима да је овај град после 1878. припојен Србији, па је подизање окружног начелства представљало део процеса национализирања ове средине.

Као опште обележје свих управних јавних здања, без обзира на њихову архитектонску форму, јавља се истицање државних и националних обележја. Хералдичка знамења, алегоријске и симболичке фигуре имале су одговарајући државни и национални карактер.¹¹²

Унутрашњост јавних здања била је посебно национално обележавана. У систему декорације национално је вишеструко истицано. Уносила су се одговарајућа визуелна знамења нације или се, пак, изводила национална декорација.

Одређене свечане прилике условљавале су посебно национализирање јавних здања. Приликом Десетог конгреса словенских новинара у Београду 1911. Народна скупштина Србије, у којој се одр-

¹⁰⁵ А. Кадијевић – М. Ђурђевић, Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљеву у XIX веку, 279–280.

¹⁰⁶ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 143–144.; Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења X (Београд 1974), 166.

¹⁰⁷ Ф. Каниц, Србија, нав. дело, књ. 1, 169.; Б. Несторовић, нав. дело, 165; Д. Фелдић, Изградња пожаревачког здања, у: Окружно здање 1889–1989, 10–21.

¹⁰⁸ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 162–163; Б. Несторовић, нав. дело, 164.

¹⁰⁹ Б. Несторовић, нав. дело, 162.

¹¹⁰ Исто, 162.

¹¹¹ А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури, 92–93.

¹¹² Примери коришћења хералдичких обележја на јавним здањима: М. Поповић, Хералдички симболи на јавним здањима Београда, Београд 1997, 19–83.

жавао, била је посебно украшена и „сва застрта пиротским ћилимима“.¹¹³

Посебан значај имали су ликовни програми и опрема ентеријера који су извођени у унутрашњости јавних здања. Они су могли да приказују знамените националне великане из одређених области, чији је рад представљао узор њиховим следбеницима или, пак, да визуелно аргументују легитимитет институција и да истакну њихов национални карактер. У унутрашњости парламената визуелна култура назначавала је државну и националну идеологију. За први парламент Немачке у Pauluskirche у Франкфурту 1848, сликар Филип Вајт извео је алегоријску персонификацију Немачке, чије је решење одговарало актуелном политичком ставу парламентарца.¹¹⁴ У парламенту Швајцарске у Берну истакнут је пејсаж језера Ури, Шарла Жирона (Charlesa Girona) из 1901, поглед на простор на коме је, према легенди, склопљена 1291. швајцарска конфедерација.¹¹⁵ Током XIX века је и опрема ентеријера парламента у Берну одговарала националној идеологији.¹¹⁶ Идеја да јавна здања треба да имају ликовни програм, који би био усмерен ка преношењу различитих порука нацији, истакнута је и у време Треће републике у Француској. Тада је француска држава финансирала извођење више оваквих ангажованих ликовних целина у јавним здањима.¹¹⁷ Унутрашњост свечане сале Мађарске академије била је украшена сликама из историје Мађарске.¹¹⁸

У декорацији јавних здања код Срба национално је истицано и у ликовним програмима. Предмети и дела која су пружала национални карактер одређеном простору били су чести у декорацији службених просторија.

Развој унутрашње декорације, која је имала национални карактер и презентовала институцију у јавним просторима Србије, може да се прати од времена кнеза Милоша. Јоаким Вујић описује изглед

¹¹³ Десети конгрес Словенских новинара, Српски књижевни гласник, књ. XXVII, св. 2 (Београд 1911), 157.

¹¹⁴ Упор: 1848 Aufbruch zur Freiheit, Ausst. kat., Schirn Kunsthalle Frankfurt, 18.–Mai bis 18. September 1998, kat. 261, 199–201.

¹¹⁵ Die Alpen in der Schweizer Malerei, kat. izložbe „Odakyu Grand Gallery Tokio 25. März –19. April 1977, Buendener Kunstmuseum Chur, 5. Juni–21. August 1977, 5; 10.

¹¹⁶ Упор: M. Bilfinger, „In welchem Style sollen wir ...einrichten?“, Der Bund und seine Repräsentation: die Innenausstattung, Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 335–340.

¹¹⁷ Види: P. Mainardi, The End of the Salon, Art and State in the Early Third Republic, Cambridge University Press 1994, 58–59; О естетским концепцијама и стратегији јавне уметности у Трећој републици: M. J. Aquilino, Painted Promises: The Politics of Public Art in Late Nineteenth-Century, Art Bulletin vol. LXXXV, No. 4, (1993), 697–712.

¹¹⁸ Хрисовуљ Свето-стефански и српски академици у мађарској престоници (по белешкама г. Михаила Валтровића), 57.

кнежевог крагујевачког конака 1826. Ту се наводи да се на горњем спрату налазила „парадна Јего Књажескаго Сијатељства соба, у којој к истоку стоју две намештене иконе с једним кандилом а унаоколо друга светска изображенија намештена“. ¹¹⁹ Посебно одељење је представљала канцеларија, у којој су се налазили кнежев портрет, рад Павела Ђурковића, ¹²⁰ портрети руских владара, султана и Наполеона. Посебно је била истакнута и застава, ношена, према Вујићу, у устанцима, на којој је, хералдичким знамењима и хералдичком поезијом, истакнута, између осталог, повезаност Србије и Русије као и руска заштитничка улога. ¹²¹

Једну од најважнијих резиденција кнеза Милоша представљао је дворски комплекс у Топчидеру. ¹²² Његова унутрашња декорација пратила је промене које су наступале у статусу кнеза Милоша. Док је зидно сликарство конака изведено у складу са праксом развијаном у Отоманској империји, ¹²³ за потребе украшавања двора, из Беча је донет већи број слика ¹²⁴ које су доприносиле његовом уобличавању према савременим европским схватањима и које су образовале прву збирку слика у Србији.

За потребе двора Александра Карађорђевића коришћена је кућа браће Симића у Београду. Током 1844. издата су упутства за основна преуређења овог здања да би могло да буде у жељеној функцији. У оквиру истицања дворске функције ове зграде, наређено је „да се капије и штахетне народном бојом офарбају; да се на зданију с лица грб од гипса начини и више оног места гди стои „Браћа Симићи“ постави“. ¹²⁵

Двор кнеза Александра Карађорђевића описује Ендрју Арчибалд Пејтон. Он указује да резиденција испред Стамбол капије „личи на виле какве се могу видети у околини Беча. На средини травњака налази се фигура са трозупцем, која представља Мораву, српску националну реку, а у ствари је римска статуа нађена код Гроцке. На улазу се налазио уобичајени број стражара, стражарских кућица и ограда од шареног коља.“ ¹²⁶ Унутрашњост једне од просторија била

¹¹⁹ Ј. Вујић, нав. дело, 85.

¹²⁰ Овај портрет данас се налази у Народном музеју у Београду: Н. Кусовац, Српско сликарство XVIII и XIX века, Београд 1987, 48.

¹²¹ Ј. Вујић, нав. дело, 86–87.

¹²² Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије, 141.

¹²³ Упор: Исто, 380.

¹²⁴ Списак слика доноси се у: М. Целебџић, Архивска грађа за историју Народног музеја, књ. I, Београд 1969, 189–190.

¹²⁵ Архив Србије, Државни савет, год. 1844, р. 297.

¹²⁶ Е. А. Пејтон, Србија, Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године, Нови Сад 1996, 203.

је опремљена „пола у немачком, пола у оријенталном стилу. Прекривач на дивану био је проткан златним нитима“, док се у другој налазио портрет Карађорђевић – „реплика оног који је рађен за цара Александра“. ¹²⁷ Током шесте деценија XIX века, кнез Александар Карађорђевић је у двору формирао галерију коју је насликао Урош Кнежевић. ¹²⁸ Она је била састављена од портрета „знаменити људи, који су од почетка покрета од г. 1804, онако пунога последица за србску слободу, па до најновијих времена дејствовали и упливали на развитак народног србског живота.“ ¹²⁹ У извештају у Србским новинама истиче се да се у дворској галерији не налазе само историјски портрети, већ да „има у њој и таквих, који нам претстављају народно одјело. Његова је Свјетлост наумна саставити и збирку народног ношава из свију окружја и срезова у отечеству нашем“. ¹³⁰ Концепција галерије Александра Карађорђевића, у коју су укључени, између осталих, портрети Карађорђа, кнеза Милоша, Хајдук Вељка, Доситеја и Цинцар Јанка као и две народне ношње ¹³¹ показује да је она била састављена према династичкој и националној идеологији и да је била у служби истицања кнеза, као личности која наставаља континуитет нове српске државности и представља народног владара Србије.

Нови двор у Београду, чију је изградњу започео Александар Бугарски 1881, био је осмишљен према савременим естетским идеалима. Грађен у неоакадемском стилу, његова унутрашњост била је, према Ф. Каницу, веома репрезентативна „богатој спољној декорацији левог крила двора,... одговарају унутрашње уређење и намештај просторија за пријеме у ренесансном, рококо и оријенталном стилу, у извођењу најугледнијих бечких фирми, у првом реду фирме Портоа и Фикс.“ ¹³² Он истиче и капелу у византијском стилу, библиотеку са 10 000 свезака и „степениште са уметнички резбареним басамацима и оградама, који просто магично делују под електричним осветљењем“. ¹³³

Према инвентару Старог двора у Београду, направљеном по мајском преврату 1903, види се како је изгледала соба у којој су се одржавале министарске седнице. У њој су, уз елементе владарске,

¹²⁷ Исто, 204–205.

¹²⁸ П. Васић, Урош Кнежевић, 57–66.

¹²⁹ Србске новине, 4 XII 1855. према: П. Васић, Урош Кнежевић, 58.

¹³⁰ Исто, 59.

¹³¹ Исто, 60.

¹³² Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 71.

¹³³ Исто, књ. 1, 71.

личне и династичке, били посебно истакнути предмети и дела који су били у служби националне идеологије.

Тако се у инвентару наводе једна биста Вука Караџића, „двије гусле“, слике Таковског устанка, Бошка Југовића на коњу, Рајића код топа, „Карловачког сабора у позлаћеном раму“, „Слика једног сељачког сабора у позлаћеном раму“, „Слика једне сељанке у позлаћеном раму“, „Један медаљон Хајдук Вељка (Рад Ђоке Јовановића)“, „22 разна ћилима на зидовима“.¹³⁴

Унутрашњост већине јавних здања у Србији крајем XIX и почетком XX века добила је одговарајућу декорацију. Тако је за нову зграду Краљевске српске класне лутрије наручено од Ристе Вукановића да наслика портрет краља Александра Обреновића, за свечану дворану, и за фоаје слике „Трговина, Пољопривреда, Земљорадња и Занат“.¹³⁵ У процесу реализације националне декорације јавних здања у Србији важно место заузимао је Драгутин Инкиостри Меденак. Он је од 1905. до 1907. декорисао: салу у Коларчевој пивници, Народно позориште, Дунавску банку, Главну контролу, (салу и председничкову канцеларију), Министарство унутрашњих дела (канцеларије министра, начелника и секретара), Министарство финансија, Министарство просвете, салу Народне банке, Нову гимназију на Цветном тргу и просторије позоришне кафане у Београду.¹³⁶ Инкиостри је извео и многе нацрте. Ту спадају пројекти за црквени намештај, ћилимове као и за декорисање Велике школе за које истиче да су његов „најозбиљнији рад“.¹³⁷

У православним европским земљама где је национално и верско било тесно повезано, храмови су функционисали као јавни објекти и средишта живота нације. Тако се наводи да је у Казанској цркви у Санкт Петербургу висила о једном стубу маршалска палица Давида, једног од Наполеонових генерала као и кључеви немачких градова које је он освојио попут Хамбурга, Бремена и Љубека.¹³⁸ Код Срба посебни национални значај православни храмови су имали на територијама страних држава, па је окупљање око храмова поводом верских празника имало и националан карактер. То је у основи подржавала и црква, о чему сведочи проповед Никанора Грујића, одржана, на дан свете мјакe Ангелине у манастиру Крушедолу 30. јула: „Дакле и ви, који сте се потрудили данас овамо у обитељ ову, нисте дошли само на славу крушедолску, него сте дошли на једну од оних

¹³⁴ Архив Србије, ПМС, 1903, к. 12, бр. 308.

¹³⁵ Разно, Нова искра 4, (Београд 1899), 72.

¹³⁶ Д. Инкиостри Меденак, Препорођај српске уметности, Београд 1907, 107–109.

¹³⁷ Исто, 108–109.

¹³⁸ Смјесце, Српске лѣтописи, год II, чест 5, (Будим 1826), 177–178.

светковина народних, где се слави слава божија у имену и спомену једне српске душе прослављене код Бога и код целе цркве српске на небу и на земљи...

Неки опет од нас једва чекају, да дођу на славу коју, па да се наслушају народних песама, у којима причају слепи певачи бесмртна имена и дела незаборављених јунака хришћанских и добротвора народних.

Није, дакако, ни то цел славе црквене; али ни то се не може осудити као нека прекорна дангуба, која не доликује празницима славе црквене. Слепоћа је посета божија, која нас опомиње на грехе наше, и позива на дела милостиње телесне и духовне; ... а песма је пламен животворнога огња божијег, који нам подиже дух на узвишене мисли и осећаје, ... слушајући песме његове, опоменути се са срдчним учешћем вере и љубави оних предака, који су делили милостињу, градили задужбине, бранили правду, заклањали невиност, одбијали неправде од робова и од гробова, и тим путем заслужили, да им се певају и спомињу имена по свету: и то је лепа задужбина, коју прима Бог и на слави црквеној као њему учињену".¹³⁹

Значај православних храмова код Срба условио је да је један од главних елемената истицања националног достојанства буде подизање репрезентативних сакралних грађевина. То је посебно било значајно у областима под Турцима. Добијањем Хатишерифа кнез Милош је омогућио слободу у изградњи православних храмова и остварио слободу подизања звона која су Турци забрањивали. О томе и кнез Милош говори у својим сећањима: „И звона купим из Цесарије, и дам на цркве дигнути, и на попове заповедим у Београду, Смедереву, Шапцу и Крагујевцу да се звони – што дотле ни под који начин није смело бити од Турака. Кад београдски везир виде да се звона диглоше, он угрожавати стаде топовима из града, и обећава развалити и цркву и звонару ако звоно у Београду удари ... на то ја одмах везиру пишем ... мени у ферману стоји да је по закону са сваком церемонијом моје богослуженије чинити могу. Тако и ово закон мој изискује, и бити има и мора".¹⁴⁰ Тако су постављање звона и изградња звонара имали снажна национална и антитурска обележја. О томе сведочи и новински извештај о постављању звона у Београду 15. II 1830. Тада су подигнута „три звона торжествено. Стечение народа многочислено, и непрестано пуцање пушака и пиштоља јављало е давнашњу благу жељу испуњену, и обшту радост и весеље. За то време су Турци капије на граду Београду закључали, немогавши

¹³⁹ Црквене беседе Никанора Грујића бившег православно-српског епископа Пачрачког, Земун 1892, 94–96.

¹⁴⁰ Кнез Милош прича о себи, приредио М. Ђ. Милићевић, Споменик СКА XXI, (Београд 1893), 19.

радости и весела Србскога а свога покора очима своима гледати – Едно звоно од ови од 4 центе, било е у селу Јакову у Срему на аманету; кое е сад из куле Јаковачке у Београд однешено. И том приликом Њиово Сијатељство књаз Милош Обренович благоизволио цркви Јаковачкој 40 ф.т. у сребру поклонити. У Шабцу су јошт много пре тога звона дигнута, тако, да су о Божићу нашем Србље на службу Божију већ сазивала. У Крагевцу су у очи Божића нашег први пут звона звонила.¹⁴¹

Национализирање црквеног живота условило је и национализирање манастирских и црквених простора. То је условило да национални стил обележи сакралну архитектуру Русије, Србије, Румуније у XIX веку.¹⁴² Значај православног храма, као националне институције, условио је и уношење одговарајућих решења у ликовне програме.¹⁴³ Она су могла да буду усмерена ка истицању легитимитета српске цркве и њених архијереја, као и према уобличавању унутрашњости храма као јавног националног простора.

Истицање легитимитета српске црквене организације и њеног верско-политичког програма започиње још у ранијим временима. Током XVIII века уобличава се српски светитељски хор, *Serbia sancta*, који бди над светом Србијом, *Serbia sacra*. Формулисање српског светитељског хора било је условљено верско-политичким програмом Карловачке митрополије, што је одредило и његово приказивање у унутрашњости храмова.¹⁴⁴ Током XIX века наставља се традиција приказивања српског светитељског хора и често се повезују најзначајнији српски и хришћански архијереји. Тако су у олтару земунске цркве Свете Тројице програмски повезани најзначајнији архијереји хришћанске цркве Свети Василије Велики, свети Јован Златоусти и свети Григорије Богослов са српским светитељем светим Максимом.¹⁴⁵ У олтару храма светог архангела Гаврила у Великом

¹⁴¹ Смѣсице, Србскии лѣтописъ, год VI, част II, (Будим 1830), 133.

¹⁴² Е. Кириченко, Русская архитектура 1830–1910-х годов, Москва 1978, 114–118; 157–159; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури, 11–84.

¹⁴³ Н. Макуљевић, Црквено градитељство и сликарство у Краљевини Србији 1882–1914, магистарски рад, Београд 1995, 72–81; Исти, Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века, Поствизантијска уметност на Балкану, том I, ЗЛУМС 32–33 (Нови Сад 2003), 201–210.

¹⁴⁴ М. Тимотијевић, *Serbia sancta* и *Serbia sacra* у бароком верско-политичком програму Карловачке митрополије, Свети Сава у српској историји и традицији, зборник радова, Београд 1998, 387–430.

¹⁴⁵ Ј. Пераћ, Сликар Живко Петровић (1806–1868), Нови Сад 2001, 69.

Градишту насликани су 1856. света три јерарха и Свети Сава, свети Арсеније и свети Максим.¹⁴⁶

У истицању легитимитета и националног карактера црквене организације значајно место заузима ликовни програм архијерејских тронов. У Србији се на том месту стандардизује приказивање Светог Саве, оснивача српске цркве.¹⁴⁷ Тако се наставља традиција повезивања српског архијерејског трона са престолом Светог Саве.

Истицање црквене унутрашњости као јавног националног простора имало је посебног значаја на територији Хабзбуршке империје. Ту православни храмови постају најзначајнији национални простори, па долази до визуелног уобличавања њиховог националног карактера. У олтару цркве Успења Богородице у Перлезу, насликао је Живко Петровић цара Уроша и св. Кнеза Лазара 1845–47.¹⁴⁸ Низ српских светитеља насликао је исти сликар на своду наоса Николајевске цркве у Земуну, 1845–47. На северној страни приказани су свети Кнез Лазар, свети Цар Урош и цвести Стефан Дечански, а на јужној, свети Стефан Немања, свети Стефан Првовенчани и свети краљ Милутин.¹⁴⁹ У наосу цркве свете Тројице у Земуну, насликао је Живко Петровић низ српских светитеља – северно, свети Стефан деспот српски, свети цар Урош, свети кнез Лазар, а јужно, Свети Јован Деспот, Свети краљ Милутин и Свети Стефан Штиљановић.¹⁵⁰

У неким српским православним храмовима чувани су и предмети који су били повезани са националним покретом и борбом за ослобођење. Тако је у олтару манастира Раче чувана устаничка заставица „од плаво-црвеног дамаста, два метра дуга, са грбовима Србије, Босне, Рашке и Раме на четвороделном штиту на једној страни и сликом Христовог вазнесења на другој.“¹⁵¹ Ова заставица припадала је хаџи Мелентију Стојановићу, који ју је носио током Првог српског устанка.¹⁵²

Уз храмове, националну декорацију носили су и црквено-школски објекти. У свечаној сали Светосавског дома, згради црквено-школске Српско-православне општине у Панчеву, на таваници је

¹⁴⁶ Н. Макуљевић, Храм Светог архангела Гаврила у Великом Градишту, у штампани.

¹⁴⁷ Види: Исти, Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века, 205–206.

¹⁴⁸ Ј. Пераћ, нав. дело, 65.

¹⁴⁹ Исто, 66.

¹⁵⁰ Исто, 69.

¹⁵¹ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 555.

¹⁵² Исто, књ. 1, 555.

приказана алегоријска композиција „Срби око гуслара“, рад Едуарда Клајна из 1881.¹⁵³

Сви јавни објекти могли су да буду декорисани националним визуелним програмом. Кафане су често добијале овај вид декорације као и сале у којима су одржаване различите националне свечаности. За потребе српског бала у Новом Саду 31. VIII 1844, у здању Грађанског стрелишта, сала је украшена ликовима националних хероја: „Украшавала су торжество весеља овог спомен: вечности у роду славни мужевима од младежи ученога овога Рода у осветљеним образцима својима подигнути од који су славног Доситеја Обрадовића, као просветитеља србског, Гундулића Рагузинца и Списатеља Осаманаиде, Саве Текелије као подпоре и Марка Сервицког као дике Рода. Ликови су у величанствено украшеној светлости – за знак бесмртија у свом Роду – блистали, сотим више, што су ове благородне одрасли Србске осведочили да оне сваког Просветитеља србског јазика, без разлике вере и закона, једнодушним силом у спомен безсмртија заразују и славом га достојном крунисујући јавну му признателност отдају“.¹⁵⁴

Предмети материјалне и визуелне културе, који су коришћени у јавним свечаностима, могли су да носе националне карактеристике. Њих су садржале, уз прописане државне и националне, и заставе појединих грађанских организација. Тако су заставе српских занатлијских удружења у Хрватској имала јасне националне карактеристике, па је барјак Српске занатлијске задруге у Пакрацу, према правилима потврђеним од стране владе у Загребу 1875, био „црвена, плава и бијела тробојница. У средини с једне стране лик св. Саве, а с друге стране, знак задруге означен на печату. Около њега знаци разних заната, који се налазе у овој задрузи.“¹⁵⁵

У спровођењу различитих политичких концепција, као и националне идеологије, у јавном простору значајно место заузимали су и музеји. Присутност и селекција материјала, као и концепције поставки, уобличавали су поставку која је ауторитетом осведочене вредности пружала актуелне поруке.

Оснивање и деловање музеја у Србији у великој мери били су одређени државним интересима и националном идеологијом. Време установљавања Народног музеја у Београду, најстарије и најзначај-

¹⁵³ Д. Живанов, Неколико прилога о малој (горњој) цркви у Долову, Свеске Друштва историчара уметности Србије 14 (Београд 1983), 84; П. Васић, Уметничка топографија Панчева, Нови Сад 1989, 236.

¹⁵⁴ Према: Класицизам код Срба, приредили М. Коларић и Н. Кусовац, књ. IV, Београд 1967, 129–130.

¹⁵⁵ Р. Грујић, нав. дело, 269.

није музејске институције у Србији, пада у прве деценије XIX века.¹⁵⁶ Музеј се континуирано помиње у архивској грађи још од времена прве владавине кнеза Милоша. Тако се 1835, у плану за изградњу објекта гимназије или академије, планира и просторија за „музеум“.¹⁵⁷ За владавине кнеза Милоша започиње прикупљање информација о културном наслеђу Србије, али се као званична година оснивања Народног музеја узима 1844. Прва музејска збирка помиње се у годинама 1841–1843, а као једна од битних личности која је учествовала у њеном формирању, помиње се Јован Стерија Поповић.¹⁵⁸ Од 1841. помиње се Музеј лицеума београдског, који је, судећи према опису збирке, представљао претечу каснијег Народног музеја. Детаљнији опис музејске збирке која се налазила у згради лицеја доноси Ендрју Арчибалд Пејтон. Он истиче да „кабинет старина“ садржи, уз неколико античких предмета, повељу цара Душана Дечанима и „први Карађорђево барјак, који Срби сматрају националном реликвијом“.¹⁵⁹

Од 1844. до 1881. Народни музеј функционише као јединствена установа са Народном библиотеком. У том периоду музеју се припадају збирке Српског ученог друштва и Београдске митрополије. Збирка српске уметности при Београдској митрополији формирана је на дан Светог Симеона Немање и у његов спомен 13. II 1856. Тада се формирао и Чуварни одбор српски живописа, где је истакнуто место заузимао Сергије Николић.¹⁶⁰ Његов национални задатак наглашен је у првој тачки „Уставни правила“ где се наглашава да је циљ одбора „живописна дела врстни србски живописаца србскоме народу сачувати“.¹⁶¹

О ликовним делима чуваним у Народном музеју пише Стева Тодоровић 1868. Он, пишући о сликама које су се налазиле у београдским јавним збиркама, истиче да збирка слика у Народном музеју није настала према уметничким критеријумима, већ је „за сада сматрати можемо само као смесу између многих других прибора музејских“.¹⁶² У оквиру музеја он наводи збирке слика Димитрија Аврамовића, кнеза Александра Карађорђевића, (А)Настаса Јовановића. Тодоровић сврстава у посебну групу слике које су купљене за музеј или музеју

¹⁵⁶ О Народном музеју у Београду: М. Коларић, Народни музеј у Београду 1844–1944, кратак историјат, Београд 1991.

¹⁵⁷ М. Џелебџић, Архивска грађа за историју народног музеја, књ. I, 184.

¹⁵⁸ Упор: Д. Медаковић, Истраживачи српских старина, 111–112; 159–163.

¹⁵⁹ Е. А. Пејтон, нав. дело, 200–201.

¹⁶⁰ О Сегвију Николићу и његовом раду на проучавању српске уметности: Д. Медаковић, О Сергију Николићу, ЗЛУМС 13 (Нови Сад 1977), 267–276.

¹⁶¹ Исто, 277–278.

¹⁶² С. Тодоровић, Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник Српског ученог друштва, књ. VI, св. XXIII (Београд 1868), 54.

поклоњене. Ова дела могу најјасније да посведоче стратегију прикупљања ликовног материјала за јавни национални простор. Ту спадају портрет капетан Мише Анастасијевића, рад Стеве Тодоровића, који је „по нарочитом налогу правитељства израђено за музеј“. За музеј су купљена дела „Рајић код топа“ од минхенског сликара Пухте и „Свети Сава“ од Димитрија Аврамовића. Кнегиња Јулија је музеју поклонила копије портрета краљице Ане „жене Владислава Драгутиновића краља српског, кћери дужда Морозина“ и „Битка принца Сугелијева код Београда“. Музеју је поклоњен и портрет Аврама Петронијевића, који је у ту сврху, по налогу Милана Петронијевића, израдио Стева Тодоровић.¹⁶³ У музеју су се налазиле и литографије Манасије, рад Стеве Тодоровића, и патријарха Рајачића од Анастаса Јовановића, акварел хиландарске катапетазме, који је израдио професор Шоле, бисте кнеза Милоша, фелдмаршала Лаудона и „један барелијев, који беше факсимила на првој српској књигопечатњи“.¹⁶⁴

Стева Тодоровић се залагао да се оформи галерија слика и наглашава „да ће сваки осетити радост у патриотском срцу кад види прибрана узвишена дела својих уметника. Онда ће га одушевити понос да није утонуо испод површине осталих срећнијих и напреднијих народа.“¹⁶⁵ Он уочава да се мало урадило на прикупљању дела старе уметности и да се могло „без великих жртава доћи до свега онога што данас ишчезава или влага спира са зидова наших старих манастира.“ Ту посебно наводи као значајне а угрожене фреске: „Лик високог Стевана из Манасије, слика Успенија што је у Жичи заједно са оном тако ретком и драгоценом сликом што је под звонаром.“¹⁶⁶ Тодоровић предлаже и концепт будуће галерије који се заснива на националном принципу, тако да би будућа цела галерија била раздвојена у два одељења, где би били радови страних школа заједно, а у другој „чисто српски радови“.¹⁶⁷

Током 1871, предлог за преуређење Народног музеја доноси Стојан Новаковић.¹⁶⁸ Он се залаже за утврђивање јасне концепције музеја који би имао назив Историјско-етнографски, а по типу спадао у културно-историјске. Новаковић види његов задатак у деловању усклађеном са интересима српске националне политике. Материјал би требало да буде сакупљан из свих области у којима живе Срби, а

¹⁶³ Исто, 64–66.

¹⁶⁴ Исто, 66–67.

¹⁶⁵ Исто, 71.

¹⁶⁶ Исто, 72.

¹⁶⁷ Исто, 72.

¹⁶⁸ С. Новаковић, Српски историјско-етнографски музеј, предлог и нацрт, Гласник Српског ученог друштва, књ. XXXIV, (Београд 1872), 336–356.

не само из Србије, како је дотада била пракса. По предлогу реорганизације музеја, предмети из музеолошких збирки би били подељени у јасно омеђена одељења, попут оних у којима би требало да буду изложени народни костими, предмети народне индустрије, копије фресака, снимци старе и народне архитектуре. Новаковић истиче да, уколико би се прихватио његов предлог, „проћи музеј ... значило би у неку руку толико колико пропутовати српске земље“.¹⁶⁹ Верујући у јединство развоја и живота југословенских народа, као и у њихову заједничку будућност, Новаковић наглашава да би музеј требало да се назове и да се развија као југословенски.¹⁷⁰

Опис унутрашње организације Народног музеја и информације о његовом развоју, посети и буџету доноси и Милан Милићевић 1876.¹⁷¹ Он истиче да музеј има деветнаест одељења, у којима је распоређено археолошко, етнографско, историјско и уметничко наслеђе, као и природне реткости. У тринаестом одељку налазиле су се слике и портрети, којих је 1871. било 130, а 1874, 140.¹⁷² Према Милићевићевом опису, види се да је Народни музеј био заснован на прикупљању свих видова покретног наслеђа са простора Србије, али и да је имао јасан национални карактер. Тако су у музеју били изложени портрети националних јунака, „заставе старије и новије“ и „новије знаменито оружје“.¹⁷³

Од 1881. до 1905. на челу Народног музеја је Михаило Валтровић,¹⁷⁴ а 1886. музеј потпада под новооформљену Српску краљевску академију. Током Валтровићевог управљања Народним музејом долази до његовог динамичног развоја. Валтровић историјски организује и музеолошки обрађује збирке које чини археолошки, уметнички, војно-историјски (заставе и оружје) и етнографски материјал. Он предузима теренска истраживања по Србији и предлаже да се сакупљање етнографског материјала прошири и на друге, а не само на српски народ. У то време, 1892, музеј се сели из Капетан Мишиног здања у куће Капетана Мише и браће Величковић на Краљевском тргу, а за потребе преуређења музеја, Валтровић одлази 1895. на студијско путовање и обилази музеје у Прагу, Дрездену, Лајпцигу, Берлину, Хамбургу, ХанOVERу, Франкфурту, Карлсруеу, Минхену и Бе-

¹⁶⁹ Исто, 356.

¹⁷⁰ Исто, 356.

¹⁷¹ М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 47–48.

¹⁷² Исто, 48.

¹⁷³ Исто, 47–48.

¹⁷⁴ М. Величковић, Народни музеј за време управе Михаила Валтровића (1881–1905), ЗНМ VIII (Београд 1975), 611–645.

чу.¹⁷⁵ Из Валтровићевог извештаја 1896. види се како је основна концепција музеја била организована у новим просторијама, у мањој згради.¹⁷⁶ Музеј је био развијан и кроз формирање и одвајање посебних збирки. Тако су Етнографски музеј и Музеј српске земље пресељени у новодобијено здање – кућу, из заоставштине Стевче Михаиловића 1901. Током 1898. уређен је и Вуков музеј у коме су били смештени предмети из његове заоставштине, као и венци који су носени приликом преноса његовог тела из Беча у Београд.¹⁷⁷ У развоју Народног музеја значајна је била и јубиларна 1904. година посвећена стогодишњици Првог српског устанка. Тада је музеј отворио археолошко одељење и лапидаријум, средњовековно одељење, Вуков музеј и галерију слика. Како је 1904. одржана Прва југословенска уметничка изложба, музеј је обогатио своју збирку излаганим сликама и, у складу са актуелним политичким дешавањима, основао и Југословенску галерију.¹⁷⁸ У последњим деценијама XIX века наставља се велика активност на формирању и употпуњавању музејских збирки.¹⁷⁹

Током XIX века формиран је и Војни музеј у Београду. Одлуку о његовом отварању потписао је краљ Милан Обреновић 1878.¹⁸⁰ Од тог времена прикупљани су сви експонати који су се односили на војну историју Србије, али је музеј отворен тек 1904, у спомен на крунисање краља Петра Карађорђевића и у част стогодишњице Првог српског устанка. Војни музеј је отворио краљ Петар на горњем граду Калемегданске тврђаве 9–22.IX 1904.¹⁸¹ Испред улаза налазила су се два топа и две купе ђулади, док се у централном пољу унутрашњости налазила Карађорђева биста око које су биле постављене старе заставе и топови. У музеју је било изложено оружје јунака из Првог српског устанка: Васе Чарапића, Станоја Главаша, војводе Мићића, Хајдук-Вељка Петровића и др. Уз ратне трофеје и друге предмете ту је био изложен и рукопис капетана Андрије Милојевића, у коме су биле биографије 800 официра погинулих и умрлих током XIX века и читуље свих официра од 1895. до 11. VII 1904.¹⁸²

¹⁷⁵ Исто, 616–631.

¹⁷⁶ Исто, 632.

¹⁷⁷ Исто, 633–639.

¹⁷⁸ Исто, 642–644.

¹⁷⁹ Види: Поклон Народног музеју и Тековине Народног музеја прошле 1898. године, Нова искра 8; 10 (Београд 1899), 142–143; 173–174.

¹⁸⁰ А. Радовић – П. Лажетић, Војни музеј 1878–2000, Београд 2000, 5–6.

¹⁸¹ Исто, 9.

¹⁸² Исто, 9–10.

Организовање и отварање Војног музеја у Београду показује да је он био усмерен ка српској војничкој историји и промовисању хероја бојних поља, чије су меморабиле биле излагане у српској јавности. Доласком на власт краља Петра I и његовим отварањем 1904. музеј је добио и династички карактер. Тако су у њему били истакнути Карађорђе и вође Првог српског устанка.

Крајем XIX века започето је и формирање Музеја града Београда.¹⁸³ Иако музеј није имао просторије, очигледно је трајао рад на формирању збирки. Тако су, током 1902, за потребе музеја откупљене збирке слика, старог оружја и гравира Београда од Самуила Стевановића и минхенског антиквара Розентала. О једној могућој концепцији музеја пише се 1912. Тада се наводи да би музеј имао два одељења, у једном би били смештени предмети који се односе на историју Београда, а у другом, уметничка збирка предмета које је београдска општина откупљивала са југословенских изложби као и модели споменика које она подиже у Београду.¹⁸⁴

У јавне просторе, у које се уносе национални ликовни програми, спадају и библиотеке—читалишта. У Земуну је на Светог Саву 1826. основана Библиотека славено-сербска земунска која је, уз књижевни фонд, имала нумизматичку збирку, неколико знаменитих „конхелија“ и део олтарског пода Изисовог храма у Помпеји, дар Ћирковића из Трста. Унутрашњост библиотеке била је украшена ликовима Јована Рајића и Доситеја Обрадовића. Испред улаза у библиотеку био је исписан текст, приложен и позлаћен од Димитрија Братогрлића, који је говорио о корисности књига: „Мудрости е цвеће у књигама – Кои овди има стотинама – Читај роде и сабирај цвеће – Оно ти нигда увенути неће – 1825.“¹⁸⁵

III

Јавни споменик

Попут јавних здања, јавни споменик носио је ангажовану националну функцију.¹⁸⁶ Под националним јавним спомеником у култури XIX века подразумевају се објекти који садрже меморијалне

¹⁸³ Ј. Стаменковић, Седмадесет година Музеја града Београда, у: Музеј града Београда 1903–1973, Београд 1973, 7–10.

¹⁸⁴ Исто, 10.

¹⁸⁵ Живановић, Славено-Сербска Земунска Библиотека, Сербски Летопис, част четврта (у Будиму 1830), 58.

¹⁸⁶ На везу споменика и националне идеје указао је још Томас Нипердеј: Т. Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert, Historische Zeitschrift, Band 206, Heft 3 (1968), 529–585.

вредности и чије јавно дејство доприноси изградњи нације и може да има актуелни политички значај.

У култури XIX века диференцирају се два општа вида националних споменика.¹⁸⁷ Први вид представљају целине из прошлости, делови културне баштине који постају споменици националне културе. Под другим се подразумевају споменици који се подижу, посвећују и проглашавају у славу знаменитих људи и догађаја. У њиховом одређењу, као јавних националних споменика, техника и форма израде немају примарни значај, тако да они могу бити различите ликовне целине – скулптуре, архитектонска дела, важне историјско-географске тачке и објекти из света природе.

Процес подизања јавних споменика током XIX века имао је великог замаха на целокупном европском простору.¹⁸⁸ Иако су се јавни споменици подизали још од античких времена, што је имало великог значаја у уобличавању идејне и иконографске структуре споменика, у XIX веку они доживљавају свој успон. Хронологија подизања јавних споменика показује да је процес доживео свој врхунац крајем XIX и почетком XX века.

Код Срба изградња савремене свести о споменицима започиње крајем XVIII века, када се она конструише, како из европске праксе, тако и из локалног искуства меморисања.

У најраније примере присуства савремене свести о јавним споменицима код Срба спадају схватања Доситеја Обрадовића. Он следи просветитељску праксу поштовања и меморисања знаменитих личности из области културног живота. Тако истиче 1786. да ће „наши Н. Н. просвештени бити, кад љубезном Орфелину статуу воздвиг-

¹⁸⁷ Ову поделу заступа Љуба Ненадовић у Србији, средином XIX века. Види: М. Тимотијевић, Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика у Србији и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, Наслеђе III (Београд 2001), 39.

¹⁸⁸ О јавним споменицима видети: T. Nipperdey, *nav. delo*, 529–581; Isti, *Kirchen als Nationaldenkmal, Die Pläne von 1815, u: Festschrift für Otto von Simson zum 65. Geburtstag*, Hrsg. L. Grisebach und K. Renger, Frankfurt am Main 1977, 412–431; K. Hoffman–Curtius, *Das Kreuz als Nationaldenkmal: Deutschland 1814 und 1931, Zf K 48, Heft 1*, (1985), 77–100; H.–E. Mittag, *Das Denkmal, u: Kunst, die Geschichte ihrer Funktion*, 457–489; *Der politische Totenkult, Kriegedenkmäler in der Moderne*, Hrsg. R. Koselleck – M. Jeismann, München 1994; R. Allings, *Monument und Nation: das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal; zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918*, Berlin–New York 1996; *Das Kyffhäuser Denkmal 1896–1996, Ein nationales Monument im europäischen Kontext*, Hrsg. Von G. Mai, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1997; L. Berggren, *“The Monumentomania” of the Nineteenth Century: Causes, Effects and problem of Study, u: Memory & Oblivion, Proceedings of the XXIXth International Congress of the History of Art held in Amsterdam 1–7 September 1996*, ed. by W. Reinink – J. Stumpel, Kluwer Academic Publishers 1999, 561–566.

ну“.¹⁸⁹ Примери изградње меморије могли су да буду сагледавани и у пракси негованој током многобројних ратова у којима су Срби учествовали као припадници војске хабзбуршког царства, као и у искуству меморисања истакнутих војника ове империје.¹⁹⁰ Тако су генералу Данилу Милорадовичу, који је погинуо у борби са Французима 1797, Тиролци подигли споменик, у „Најмарку“ (Нојмарку-Неумарку?), „мраморни лавровим венцем и военом вапном украшен за вечни спомен његове при избављењу отечества засведочене храбрости“.¹⁹¹

Извори за конституисање споменичке културе код Срба доношени су и у периодици. Прве српске новине, „Новине Сербске“, доносе много информација о савременим дешавањима у Европи и ратовима са Наполеоном. По окончању ратних дејстава, српска читалачка публика била је упозната и са процесом меморисања личности и догађаја и концепцијом појединих споменичких целина.¹⁹² Ту се употребљава више израза који се односе на споменик: „помянник“ и „монумент“.¹⁹³

Пракса информисања српске јавности о савременој споменичкој култури наставила се у првим деценијама XIX века. Тако Сербски летопис 1826. доноси текст посвећен споменицима у Русији. Ту се као циљ утврђивања споменика наводи овековечавање спољним знацима добрих и великих дела. Као најранији примери подизања споменика наводе се подизање гомиле камења – попут Јакова, и засађивање стабала – попут Аврама. Ту се под споменицима наводе и српске народне песме које се тумаче као „памјатници велики и знаменити у народу бивши прикљученија“. Важна етапа изградње споменика проналази се у античком свету, када је уметничка вештина успела да „изрази образ човечески и име они људи, кои су се своима добрима и общтеполезнима предпријатијама одликовали, прослави и овековечи. Отуд су у старом веку постале статуете, столпови, изображенија камена и златна, којима е древна Греција и богати Рим толику код потомства добио важност. И то е управ, чим се обичај стари времена от наши највише отликују. Стари Греци нису ни у граду ни изван града неколико пути корачити могли, да нису важне минувше добродјете-

¹⁸⁹ Домаћа писма Доситија Обрадовића, Београд – Загреб 1899, 18.

¹⁹⁰ О подизању споменика аустријским војницима: В. Matsche-von Wicht, Zum Problem des Kriegerdenkmals in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, u : Der politische Totenkult, Kriegedenkmäler in der Moderne, 51–90.

¹⁹¹ На овај споменик је скренута пажња 1826: Памятники у Славенским земляма, Сербске летописи, год II, чест 5 (Будим 1826), 123.

¹⁹² Новине Сербске 15, 21. 1. 1815, фототипско издање, књ. 6, Београд–Нови Сад 1984, 57–58.

¹⁹³ Новине Сербске 15, 21. 1. 1815, фототипско издање, књ. 6, 57.

љи памјатника погледати могли. Куд би се год окренули, свагда би имали што видети, кое би, иј на знатна прикљученија опоменути морали. Обшта зданија, јавна места, распутија, храмови и домови били су украшени памјатницима прешедшег времена, која су иј на велика дела своји соотечественика опомињала, и љубов к изрјадним предпријатијама којима се безсмртно име получава, возбуждавала.¹⁹⁴ Руски споменици који се овде приказују су Споменик – Памјатник победама Румјанцова, Памјатник закљученог мира, Памјатник Барклаја, Памјатник победе и Коперников памјатник у Варшави.

Током XIX века процес подизања споменика, који се раширио Европом, био је потпуно прихваћен у Србији. Српски студенти упознавали су се са актуелним дешавањима у европским престоницама,¹⁹⁵ док је српска штампа повремено доносила слике и коментаре појединих европских споменика.¹⁹⁶ У оквиру популарисања одређених политичких личности и идеја са европског простора, у српској јавности је подржан и процес изградње споменика. Тако је, у склопу наклоности ка италијанском либералном и националном покрету, основан, у Београду 1862, Одбор за скупљање прилога за споменик Кавуров.¹⁹⁷ Значај јавних споменика као знаменитости, потврђује и њихово уношење у водиче по европским градовима. Тако су они укључени и у српски водич по Бечу из 1873.¹⁹⁸

Јавни национални споменици посвећују се, током XIX века, на српским просторима, херојима и значајним историјским догађајима.¹⁹⁹ Њихово подизање увек је условљено актуелним културним и политичким токовима, као и статусом српске нације на одређеној територији.²⁰⁰ Унутрашња структура споменика конституише се из цели-

¹⁹⁴ Памјатници у Славенским земляма, Србске лѣтописи, год II, чест 5 (Будим 1826), 119–120.

¹⁹⁵ Пример рецепције савремених културних дешавања и знаменитости показује дневник Димитрија Матића: Мемоарска проза XVIII и XIX века, приредио Д. Иванић, Београд 1989, 273–288.

¹⁹⁶ Тако се, на пример, изглед споменика Адаму Мицкијевичу у Варшави доноси у: Нова искра 4 (Београд 1899), 63.

¹⁹⁷ Ј. Скерлић, нав. дело, 215.

¹⁹⁸ Беч и његове знаменитости, Београд 1873, 80–81.

¹⁹⁹ О јавним споменицима у Србији у XIX веку: Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевој споменику у документима српске штампе 1857. године, ГГБ XXXII (Београд 1985), 125–165; М. Тимотијевић, Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика у Србији и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, 39–55; Исти, Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу. М. Обреновићу III, Наслеђе IV (Београд 2002), 45–77.

²⁰⁰ Подизање националних споменика било је условљено и регионалним околностима. Упор: W. Hardtwig, Nation – Region – Stadt, Strukturmerkmale des deutschen Nationalismus und lokale Denkmalskulturen, у: Das Kyffhäuser Denkmal 1896–1996, Ein nationales Monument im europäischen Kontext, 53–83.

на посвећених анонимним војницима, херојима битака, херојима културног и политичког живота, владарима и из меморијала најзначајних историјских догађаја. Српска споменичка култура XIX века показује да споменичка обележја носе гробна места, спомен-цркве, меморијалне целине у градском и слободном простору, спомен-куће, спомен-школе, као и артифицирана природна средина.²⁰¹

Спомен-гробови

Један од најстаријих видова меморисања личности је обележавање њихових гробних места. У верској култури гробна места, простор вечног почитаваљашта, представљају простор на коме се, при одговарајућим религиозним обредима, врши подсећање на покојника и одржава његов посмртни култ. Култ мртвих има велики значај у свим религијама. Зато је придодавање различитих социјалних и политичких карактеристика гробним знамењима, као и њихово визуелно истицање над гробовима знаменитих људи, традиционално у европској култури.

Пракса обележавања гробова националних хероја у српској култури била је одређена условима живота народа. На подручју Србије обележавање гробних места била је стара меморијална форма. Како под турском влашћу није дошло, нити је могло да дође, до развоја споменичке праксе, која би пратила европско искуство, то је формулисање меморија националних хероја нужно следило традиционалну меморативну праксу. Гробови знаменитих људи су обележавани одговарајућим натписом али и њиховим местом, најчешће у оквиру сакралног простора. Зато они првенствено следе стару праксу која је негована при обележавању гробова владара и истакнутих црквених великодостојника.²⁰² На формулисање гробова, као вида споменичке културе српског национализма, могао је да утиче постојећи култ српских светитеља који је имао снажне протонационалне

²⁰¹ Најранију поделу националних споменика понудио је Томас Нипердеј. У њој је изведена класификација према карактеру и форми споменика. Тако се истичу: национал-династички или национал-монархистички споменици, спомен-цркве, споменици образоване и културне нације „das Denkmal der Bildungs-und Kulturnation“, споменици демократски конституисане нације и споменици у којима се истиче јединство и снага нације. Ова подела изведена је из немачке праксе и није потпуно примењива у српском споменичком искуству и није заснована на јединственом принципу. Тако су спомен-цркве класификоване као посебна група, не само преко намене, већ и форме.: T. Nipperdey, *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert*, 529–581. За архитектонске форме споменика у Немачкој крајем XIX века упор: R. Allings, нав. дело, 494–503.

²⁰² О средњовековној пракси обележавања гробова владара: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

карактеристике. Традиционална православна форма светитељских култова подразумевала је поштовање моштију,²⁰³ тако да су кивоти са моштима и светитељски гробови спадали у ранг најзначајанијих реликвија. Зато су схватања о значају и сакралности јунака нације, као и пракса повезивања меморисања хришћанских светитеља и националних хероја,²⁰⁴ могли да утичу на транспоновање старе гробне и реликвијарне праксе у културу национализма.

Рецепција гробова, као споменика националним херојима, потврђује се и у описима Србије Јоакима Вујића и Милана Милићевића, који им у својим делима придају велику пажњу. Велики број ових гробова припада јунацима из времена српских устанака, што указује на чињеницу да је то једна од најстаријих меморијалних форми поштовања националним херојима.

Вујић доноси описе гробова у београдској Саборној цркви и описује „гроб бесмртнија жизни блаженопочившаго г. Доситеја Обрадовића, просветитеља српскога“.²⁰⁵ У описима се наводи да се изнад гроба налази и плоча са натписом, постављена још у време Првог српског устанка, са које су Турци изгулили текст. Приликом изградње новог Саборног храма у Београду извађено је 1837. Доситејево тело и положено у нову гробницу. Тада је у ковчег било постављено „стакло са зејтином“ у које је постављен запис Глигорија Вазаровића:

„Мили роде србскии, и потомство, Јављам ти, да ова цедуља у овом стаклету, у зеитину, стои у сандуку у средини костију блаженопочившег Нашег србскога Анакарзиса Доситеја Обрадовића. Кости су 8.го септембра у 11. сати по немачком сату извађене из землице црне, и у тороњ црквени остављене, 11.го у 11. сати опране и у води и вину црном, у жутту дамашку завиене и у сандук постављене све собственим моим рукама... У Београду 11.го Септембра 837. Глигорије Вазаровић“.²⁰⁶

Тако се по подизању нове цркве, гроб Доситеја Обрадовића нашао испред храма са западне стране.²⁰⁷ Достијева жеља била је да се сахрани код Хајдучке чесме у Топчидеру и да му на гробу стоји натпис „Овде његове српске кости леже. Он је род свој љубио“. То-

²⁰³ О светитељским култовима код Срба: Л. Павловића, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965.

²⁰⁴ Види: М.Тимотијевић, О произвођењу једног националног празника: спомен-дан палима у борбама за отаџбину, Годишњак за друштвену историју, св. 1–3 за 2002, (2004), 69–76.

²⁰⁵ Ј. Вујић, нав. дело, 13.

²⁰⁶ Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897, средио А. Гавриловић, Београд 1898, 25.

²⁰⁷ М.Б. Милићевић, Кнежевина Србија, 28.

ком друге половине XIX века иницирана је акција да се оствари Доситејева воља.²⁰⁸

Приликом преноса тела Вука Караџића из Беча у Београд, донета је одлука да се обнови Доситејев гроб и да они буду сахрањени десно и лево од западног улаза у Саборну цркву у Београду. Старање о изради плоча и саркофага поверено је Михаилу Валтровићу.²⁰⁹ Откопавање старе гробнице Доситеја Обрадовића обављено је 12. IX 1897, у присуству председника Српске краљевске академије Милана Ђ. Милићевића. Сахрана Доситеја у нови гроб обављена је 15. IX исте године, а тело је положено у саркофаг од рипањског камена.²¹⁰

У манастиру Раковици, Вујић описује гроб Васе Чарапића за који наводи да је „блаженопочившаго народољубца отечества и народа, великог оног серпског хероја... у којему његове чести достојне кости почивају.“²¹¹ „Као јуначки гроб, у запустелом стању“, помиње га и Милићевић.²¹² Васа Чарапић је један од најистакнутијих јунака погинулих приликом борби за Београд 1806. Његово меморисање као српског националног јунака започето је већ у данима одмах по његовој погибији.²¹³ Истиче се да је он сахрањен „од Србов“, што јасно указује на националну почаст која му је том приликом одата. Споменник са епитафом над његовим гробом, првобитно је подигла породица, али се натпис временом сасвим изгубио.²¹⁴ Током 1826. наводи се да је на гробу Васе Чарапића, био натпис: „Чарапић, Србски син, славни јунак паде, Изпод Београда на турске громаде; као жател на сноп, кога сам покоси, Овај гроб с његови кости се поноси.“²¹⁵ У оквиру прославе Првог српског устанка, подигао је краљ Петар I Карађорђевић, по пројекту Константина Јовановића, нови споменик над гробом Васе Чарапића.²¹⁶

Приликом описа Карађорђевог цркве у Тополи, Јоаким Вујић истиче да „достојно јест видити гроб славног оног серпског хероја у вожда Г. Петровића и основатеља ове цркве, у којему његове блаженопочивше леже кости.“²¹⁷ Овде се доноси и препис натпи-

²⁰⁸ Исто, 28–29.

²⁰⁹ Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897, 10.

²¹⁰ Исто, 24–26.

²¹¹ Ј. Вујић, нав. дело, 175.

²¹² М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 76–77.

²¹³ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, Наслеђе, (Београд, 2004), 14–16.

²¹⁴ Исто, 14–16.

²¹⁵ Гробнији надпис Васе Чарапића, Србског јунака, Србске Летописи, год. II, част 5 (Будим 1826), 76.

²¹⁶ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, 14–16.

²¹⁷ Ј. Вујић, нав. дело, 183.

са²¹⁸ са плоче изнад Карађорђевог гроба, у коме су изнети подаци о вождовом животу, устаничке заслуге и тумачење његове смрти.²¹⁹

Код манастира Вујан гроб је „знатнога Српског војводе Лазара Мутапа, који је измолван на цркви споља с десне стране.“²²⁰ На гробу војводе Јована Курсуле, код Цветачке цркве, постављена је плоча са натписом у коме се истиче да ту лежи „војвода који е храбар војник био.“²²¹ Бирчанин Илија био је сахрањен код цркве манастира Ђелија,²²² а Милош Стојићевић Поцерац, код храма у Добрићу у Поцерини.²²³ Угледни устаник Јован Димитријевић Добрача сахрањен је код цркве манастира Драче. На његовом гробу свештеник Стеван Поповић изрезао је натпис који говори о његовом јуначком значају: „Овде су кости много заслужног војводе српског Јова Добричанина“.²²⁴

Значајне целине представљала су и гробља. Једно од најзначајнијих спомен целина је и војничко гробље на коме су сахрањени ослободиоци Београда 1806.²²⁵ На том гробљу је кнез Александар Карађорђевић подигао споменик, по којем је цео крај понео назив „Споменик“.²²⁶ Гробље је формирано већ по окончању борби за Београд 1806, али све до 1848, оно није било сасвим уређено. Подизање споменика на војничком гробљу, обликованог у виду монументалног крста, имало је и верски, али и истакнути национални карактер.²²⁷ О томе сведочи и натпис на крсту: „Александеръ Карађорђевићъ Србскій 1848 у славу и чест Србјонацима за отечество храбро изгинувшим 1896 године подиже споменик овди“. У споменичком тексту истакнути су српски јунаци, који су положили живот свој за отаџбину, што је јасно за циљ имало глорификацију националног родољубља.

У Србији се формира истакнута гробљанска целина око цркве Светог Марка на Палилули. Ту је био сахрањен већи број значај-

²¹⁸ Наводи се да је овај натпис саставио и дао да се клеше кнез Милош Обреновић: М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 235–236.

²¹⁹ Ј. Вујић, нав. дело, 183.

²²⁰ В. Карацић, Почетак описанија Српски наместира, Даница, забавник за годину 1826, репринт у: Сабрана дела Вука Карацића, књ. 8, Београд 1969, 51.; М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 318.

²²¹ М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 387.

²²² Натпис на гробној плочи Бирчанин Илије већ Милићевић није могао да сасвим ишчита: Исто, 381.

²²³ Исто, 428–429.

²²⁴ Исто, 283–284.

²²⁵ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда, 9–33.

²²⁶ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 106.

²²⁷ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда, 19–22.

них личности из културног и политичког живота. Натписи на неким од гробова истицали су херојске заслуге покојника, као нпр: „Димитрију Чамису Каратасу, неустрашивом народном вођи у борби за ослобођење пограничних области, рођеном у Његустима у Македонији 1789, умрлом у Београду 1861, подигнут је овај споменик по наређењу кнеза Михаила“.²²⁸

Меморијални карактер имала су и места погибије истакнутих националних јунака. Такво је било и место у Топчидеру, где је убијен кнез Михаило Обреновић. Оно је било окружено оградом на којој се налазила плоча са поруком омладине: „Твоја мисао погинути неће!“, док је изнад места погибије, на дрвету, постављена икона.²²⁹

Срби који су живели на подручју Аустрије нису имали законске могућности да у слободном градском простору меморишу своје хероје или знамените догађаје. Тако је обележавање гробова знаменитих личности и националних хероја у оквирима гробља, било једна од могућности развоја националне споменичке културе.

Један од најранијих споменика хероју културног живота посвећује се Лукијану Мушицком. Лукијану Мушицком, над гробом, подигли су „захвални Срби“ споменик у виду пирамиде, на коме је био натпис: „Гласом арфе своје будио је/ И учио Србље, љубит Род / А Род вјечне славе спомен диже/ Родољубља учитељу свом“.²³⁰ На гробљу у селу Грку, у Срему, сахрањен је гуслар Филип Вишњић. Милићевић сведочи да је Српско учено друштво покретало иницијативу да се „на гроб стави мраморна плоча са натписом какав заслужује Тиртеј српски“.²³¹ У ову групу спада и споменик Кости Руварцу, освешћен 10. маја 1898. на пештанском Керепешком гробљу. „То је красна пирамида од белог мрамора. С лица споменика с врха је урезан крст, испод овога отворена књига с натписом „Карловачки I ђак“, испод тога: „Српском књижевнику Кости Руварцу, 1837–1863, прилогом српског народа, Српска Академска Омладина и коло Младих Срба“. То је исто, с друге стране, написано на мађарском језику.“²³²

Важност достојног обележавања гробова истакнутих појединаца наглашава се и крајем XIX века. Критикујући немарно понашање Срба, Илија Огњановић истиче: „Сваки народ треба спомен својих

²²⁸ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 81.

²²⁹ Исто, књ. 1, 121–122.

²³⁰ Лукијам Мушицки, цртица из нове српске књижевности од Платона Колаковског, превео, по где-где допунио и исправио Ђорђе С. Ђорђевић, Коло 37 (Београд 1890), 174.

²³¹ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 471.

²³² Просветни и друштвени гласник, Бранково коло 21 (Сремски Карловци 1898), 670–671.

врлих синова и родољуба да дубоко поштује и чува. Ваља и после смрти њихове да их се сећа, да им гробове вином прелива и да им је захвалан на добру, што га учинише своме народу, било на бојишту сабљом у руци, било пером и књигом, било уметничком кичицом или новчаном потпором убогих и невољних синова, у народу јер само онај народ, који уме ценити и схватити заслуге својих родољубивих синова заслужио је да таквих синова у своме крилу има и добра њихова дела ужива“.²³³

Иницијатива за подизање споменика покренута је и у циљу обележавања гроба књижевника Ђорђа Рајковића 1889. За ту потребу формиран је одбор који је требало да подигне спомен-обележје над Рајковићевом хумком, на Успенском гробљу у Новом Саду.²³⁴

На бечком гробљу Светог Марка био је сахрањен Вук Стефановић Караџић. После више иницијатива, у септембру 1897, остварили су се услови да се његово тело пренесе из Беча у Београд и решено је да оно буде сахрањено испред Саборне цркве у Београду. После вишедневне свечаности поводом преноса тела, Вукови посмртни остаци сахрањени су 30.IX 1897. Чин сахране завршен је откривањем спомен-плоча Доситеју и Вуку, и говором у којем су истакнути национални значај двојице српских књижевника и споменички карактер њихових гробова. Тако је председник Српске краљевске академије Милан Ђ. Милићевић изговорио „држећи у руци врвце за скидање застора са натписних плоча Вуку и Доситеју у зиду црквеном: „Нека се и одсад Студеница хвали својим сјајним мрамором; нека се Бањска слави силним златом; нека се Призрен поноси чудним патосом; нека се Ресава сија својим ненадмашним живописом; Београдска Аранђеловска црква од данас ће се дичити овим двама студеним плочама, које казују да под крилом овог храма, тако близу великог Милоша и незаборављенога Михаила, бораве вечни санак и друга два славна сина Народа Српскога. Велики народни учитељ Доситеј Обрадовић и Отац праве народне књижевности српске Вук Стеванов Караџић. Од данас ће ове плоче бити спона између Дунава и Јадрана, између Драве и Вардара. Од сада ће овде бити рочиште за све просвећене Србе, за све пријатеље Науке и поштоватеље Научника“.²³⁵

Поводом преноса тела Вука Караџића, донета је и одлука да се достојно обележи гроб Ђуре Даничића. Српска краљевска академија „спремила је за светли гроб, који се налази у гробљу код цр-

²³³ И. Огњановић, Грбови знаменитих Срба што су им кости у Новом Саду упокане, Нови Сад 1890, 3.

²³⁴ Разно, Нова Искра 18–19 (Београд 1899), 323.

²³⁵ Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897, 92.

кве Св. Марка у Београду, белег од недовршено израђене стене са записом имена покојника и потребном сталном оградом.²³⁶

У првим годинама XX века наставља се пракса подизања споменика над гробовима националних хероја. „Српска деца“ подижу споменик над гробом Љубе Ненадовића код цркве у Бранковини 1903,²³⁷ изведен у виду пирамиде, рад Николе Лукачека. На њему је портрет, рад вајара Ђорђа Јовановића. Уз натписе са основним подацима о Љуби Ненадовићу, уписани су, са леве стране, и стихови који се односе на његову рецепцију као књижевника за децу: Са северне стране: „Сећате се ко ту лежи,/ Кад ограђен гроб му с блиста?/ Ова грудa.“ Не, не, није./ Него бисер зрна чиста,/ Српске деце то је дар./ Српској песми на олтар!/ Тиме љубе доброг Чичу/ Тим бележе гроб песнику. Са јужне стране записани су стихови: „Деца су ко цвеће, коров зле су страсти./ Истребите коров, цвет ће леп узрасти“/ Српска деца—Чика Љуби.“²³⁸ Споменик је откривен у оквиру велике свечаности 13. VII 1903.²³⁹

За гроб Јована Јовановића Змаја наглашава се да га „обележава само један мали скроман крстић.“²⁴⁰ Зато 1906. долази до иницијативе, удружења „Змај, друштво српских књижевника, новинара и уметника“ из Сремских Карловаца, да се његов гроб, на сеоском гробљу у Каменици, достојно обележи.²⁴¹ Ту се истиче да „достојанство српског народа, наш углед захтева, као и наша љубав и захвалност према песнику љубимцу нашем, да им дадемо достојна и видна израза, да се свако осведочи и види како Српски народ свог великог сина и после смрти му цени и поштује.“²⁴² У корист подизања споменика Змају, организоване су многе културне активности. Тако су друштва „Обилић“, из Београда, и „Балкан“, из Загреба, организовали концерт „Змајево вече“.²⁴³

Спомен-храмови

Спомен-цркве представљају, у оквирима хришћанских друштава, један од видова утврђивања трајне меморије на одређене личности и догађаје. Подизање спомен-храмова, као националних споме-

²³⁶ Исто, 27.

²³⁷ Б. Вујовић, Бранковина, Београд 1983, 133.

²³⁸ Уз наше слике, Нова Искра 2, (Београд 1904), 43; 57–58.

²³⁹ Уз наше слике, Нова Искра 2, (Београд 1904), 57–58.

²⁴⁰ Књижевност и уметност, Одјек 80 (Београд 5. IV 1906), без пагинације страна.

²⁴¹ Исто, без пагинације страна.

²⁴² Исто, без пагинације страна.

²⁴³ Долазак „Балкана“, Одјек 113 (Београд 12. V 1906), без пагинације страна.

²⁴⁴ T. Nipperdey, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert, 546–551; Isti, Kirchen als Nationaldenkmal, Die Pläne von 1815, 412–431.; Upor: G. Metken, Das Grab

ника, било је током XIX века веома раширено у Европи.²⁴⁴ Ова пракса била је заснована на повезивању хришћанске и националне идеје, сакрализацији нације и истицању светости националних хероја.²⁴⁵

Повезивање цркве и споменика имало је, у српској култури, дво-струку основу. У народној свести, развијаној под Турцима, старе цркве и манастири представљали су споменике старе славе. Зато је православни храм био носилац сећања на славне епохе народног живота. Битни разлози за подизање спомен-цркава лежали су и у верским схватањима. Подизање цркава-капела, посвећених спомену на одређене личности и догађаје, подразумевало је утврђивање литургијске меморије.²⁴⁶

Пракса подизања спомен-цркава за спас душе покојника, може да се прати од времена кнеза Милоша. Вујица Вулићевић је на месту убиства Карађорђа, у знак кајања, подигао цркву Покајницу.²⁴⁷ Кнез Милош је у спомен на свог брата Милана подигао цркву на Савинцу,²⁴⁸ а на оца Теодора, у Горњој Добрињи.²⁴⁹ О идеји кнеза Милоша да подигне цркву у функцији националног споменика сведочи Вук Караџић. Он бележи да се у селу Дрвенглави, сада Црквине, у Крагујевачкој нахији, налази камен у коме је уклесан текст о погибији деспота Стефана Лазаревића.²⁵⁰ Вук истиче да је кнез Милош желео „да начини цркву онђе за спомен смрти овог, и по историји, предоброга, господара Српскога.“²⁵¹ Милићевић истиче да је уз овај камен подигнута нова црква 1841,²⁵² док Каниц бележи да је белег узидан у олтарску апсиду Јагњилске цркве.²⁵³

Приликом полемике поводом изградње споменика Карађорђу 1857, изнета су мишљења, заступана и од већине чланова одбора за његово подизање, који су заступали став да се, уместо статуете, вођи

des blinden Königs, Karl Friedrich Schinkels Kapelle für Johann von Böhmen, у: Kunst um 1800 und die Folgen, Werner Hofmann zu Ehren, Hrsg. von C. Beutler, P.-K. Schuster und M. Warnke, München 1988, 159–168.

²⁴⁵ T. Nipperdey, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert, 546–551.

²⁴⁶ Упор.: О идеолошким основама подизања храмова у Србији у време кнеза Милоша Обреновића: Н. Макуљевић, Црква у Карановцу – задужбина кнеза Милоша Обреновића, Прилог проучавању односа владарске идеологије и црквене уметности, у: Рудо Поље – Карановац – Краљево, Београд – Краљево 2000, 283–293.

²⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 151–152.

²⁴⁸ Исто, 318–319.

²⁴⁹ Исто, 606–607.

²⁵⁰ В. Караџић, Почетак описанија Српски намастира, Даница, забавник за годину 1826, репринт у: Сабрана дела Вука Караџића, књ. 8, 51–52.

²⁵¹ Исто, 52.; Кнез је о овом камену и натпису на њему добио обавештења током 1822. Исте године Вук је обавестио Копитара да је добио препис текста са њега.: М. Целебџић, Архивска грађа за историју Народног музеја, књ. I, 47–48; 50–51.

²⁵² М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 236–237.

²⁵³ Ф. Каниц, нав. дело, књ. I, Београд 1985, 341.

Првог српског устанка посвети меморијални храм. Љуба Ненадовић је предлагао да се као споменик подигне једно општекорисно здање, школа уз манастир Жичу, а да се манастирски комплекс обнови и преуреди тако да се у њему формира српски национални пантеон: „Жича то је највећи и најстарији споменик целог србског народа и држимо да је најпрече да се подизањем нови споменика подупремо и поновимо старе споменике, и да међу имена стари наши краљева и велики људи и владатеља. Куд ће већа постојанија, полезнија и вечита слава и спомен Карађорђу, него кад на име његово оправимо Жичу, и поред Жиче заведемо школу за учитеље које ће заведеније вечито носити његово име ... Жичу дакле по нашем мненију требало би ма одкуд оправити, на њој написати „Храм србске славе“ у њу пренети мошти св. Краља, кости Карађорђа, Ајдук-Вељка, Доситеја, Луке Лазаревића и доцније књаза Милоша и свију прочи они кои су за овај народ били заслужни; и кои се доцније покажу заслужнима, а тако исто са златним словима уписати на стубовима и на мермеру имена оних који су се за ову земљу трудили и жртве у рату и миру приносили. Уписати све оне за кое се зна да су храбро погинули, ма они били најнижег реда...и Карађорђе најслађе би у томе „храму србске славе“ међ својим војводама и војницима почивао. И више такови знаменити људи, да се обесе барјаци старински и све што је из ратног времена као што су Французи више гроба Наполеонова поређали трофеје своје у цркви Инвалида,... Италија овако подиже свим славним људима споменике, и овим начином чува иј од заборавности, богата Енглеска највећу своју цркву Вест-министер претворила је у коштурницу свои знаменити људи, и човек кад уђе унутра сваки камен говори му историју Енглеске, и сваки камен опомиње домаће и странце на славне њиве краљеве, јунаке и списатеље“.²⁵⁴ Став Љубе Ненадовића био је подржан у јавности. Заступају га и „Српске новине“, где се као једина одговарајућа форма за српски споменик, по угледу на средњовековну праксу, истичу православни храмови: „Цркву-некип, то је, што иште побожно чувство народа нашег ... Где су те статуе, где ти кипови, кои на народ један имају тако благотворног уплива, као што га имају наше цркве и наши манастири, ови дивни споменици народни, ови живи извори наши народни чувства.“²⁵⁵

Утицај Љубе Ненадовића на српску јавност био је велики. Он је био један од најистакнутијих интелектуалаца уставобранитељске Србије, а такође и секретар одбора за изградњу споменика Карађор-

²⁵⁴ Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевом споменику у документима српске штампе 1857. године, 143.

²⁵⁵ Исто, 156.

ђу. Његова идеја, да се Жича обнови и претвори у српски национални пантеон, говори о познавању савремене европске праксе и била је заснована на њеној рецепцији у Србији XIX века, као и на чињеници да је, управо тих година, Јоаникије Нешковић започео велику обнову овог манастира.²⁵⁶

У свести Срба током XIX века један од храмова који је имао истакнути споменички и национални карактер била је и Таковска црква, код које је 1815. покренут Други српски устанак. Тако 1865. Милан Милићевић о њој говори као „матери српских цркава“.²⁵⁷

Изградња спомен-капеле била је завршна етапа и у уобличавању меморијалне целине изнад Ђеле-куле код Ниша. После Првог српског устанка, у знак одмазде, Турци су, од лобања изгинуле устаничке војске Стевана Синђелића, која је освајала овај град, направили Ђеле-кулу. Последњи турски управитељ Ниша, Митад-паша, извадио је из куле главе српских устаника. Владан Ђорђевић истиче да је он „разумео да те лубање у кули никога не плаше међу Србим, већ да им у прсима само распламћују жудњу да освете Чегар“.²⁵⁸ По освајању Ниша српска војска је истраживала где су биле лобање сакривене. Једна лобања била је нађена у дубини зида куле и потом је послата у Народни музеј у Београду.²⁵⁹ Тада започиње и процес уобличавања меморијалне целине код Ђеле-куле. Начелник штаба српске војске, по освајању Ниша, „учвршћује међу своје прве дужности и то, да достојно огради и окити Ђеле-кулу, да око ње сопственом руком посади четири жалосне врбе и најлепшега цвећа“.²⁶⁰

Једна од првих активности на уобличавању Ђеле-куле било је и подизања кровне-балдахинске конструкције са крстом, о чему сведоче фотографски снимци и слика Ђорђа Крстића.²⁶¹ До изградње капеле долази иницијативом одбора за подизање споменика Синђелићу, на чијем се челу налазио епископ Јероним 1892. Темелји капеле освећени су 1894. Капела је изграђена по плану архитекте Димитрија Лека.²⁶² Ђеле-кула је тако адаптирана у целину у којој се истицао сакрални– православни и национални карактер. Она је пре-

²⁵⁶ Љ. Дурковић-Јакшић, Епископ Јоаникије Нешковић и обнова 1856. манастира Жиче, Краљево 1987, 43–63.

²⁵⁷ Текст из листа Вила за 1865. доноси се у: М.Б. Милићевић, нав. дело, 344–347.

²⁵⁸ В. Ђорђевић, Успомене, Београд 1988, 116.

²⁵⁹ Исто, 116.

²⁶⁰ Исто, 116.

²⁶¹ Н. Кусовац, Сликари Ђорђе Крстић 1851–1907, Београд 2001, 126.

²⁶² Подизање капеле код „Ђеле-куле“, Весник Српске цркве, (Београд 1894), 489; Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878, Лесковачки зборник XXXVII (Лесковац 1997), 41.

творена у спомен-обележје у коме су лобање националних хероја добиле реликвијарно значење.

Крајем XIX века покреће се више иницијатива за подизање спомен-цркви националним херојима. Сакупљају се прилози за цркву посвећену Хајдук Вељку у Леновцу.²⁶³ Током 1900. осветио је тимочки епископ Мелентије Грљанску цркву која је „саграђена у спомен Књаза Милоша Великог и изгинулих бораца 1876, 1877 и 1878. год. у овом крају Србије. Цркву је саградио својим пожртвовањем народ грљанске парохије. Црква је од тврдог материјала у форми лађе. Изнутра је украшена живописом и лепим иконостасом. Са северне стране цркве подигнута је дрвена звонара и на њој два нова звона. Црква је ова освећена на празник Св. Троице – 28. маја а у присуству Његовог Величанства Краља Александра, Његовог узвишеног родитеља... Краља Милана;... изасланика румунског Краља Карола, изасланика Њ. Вис. Књаза бугарског и многобројног народа из места и околине.“²⁶⁴ Током 1901. подизала се спомен-црква кнезу Милошу на Дубљу.²⁶⁵

Подизање спомен-храмова реализује се крајем XIX века широм европског простора. Тада у Софији започиње изградња спомен-храма Светом Александру Невском.²⁶⁶

Иницијатива за подизање једног од најзначајнијих српских спомен-храмова посвећеног Светом Сави покреће се у Београду. Према познатим историјским изворима, мошти Светог Саве су спаљене на Врачару код Београда. Жеља да се меморише место на коме се овај догађај одиграо јавља се већ од средине XIX века. Основни проблем је био одређивање тачне локације. Тако и Милан Милићевић бележи 1876. да: „ми данас не можемо местимице да кажемо: где је та свирепост извршена, и ако је велика веројатност да је то било негде око садашњег Ташмајдана, где је гробље палилулске цркве. Али где је „Чупина Умка“, никако нисмо могли дознати“.²⁶⁷

Поводом прославе 300-оте годишњице спаљивања моштију Светог Саве на Врачару, одлучено је да се подигне спомен-храм. На челу одбора за ову свечаност налазио се митрополит Михаило. Одбор је одлучио да храм мора да буде репрезентативан, али због недоста-

²⁶³ Током 1897. Архијерејски сабор је донео одлуку да са 1 000 динара помогне исплату предузимачу и набавку иконостаса за спомен-цркву Хајдук Вељку у Леновцу: Архив Србије, ф. МПС– о. Ц, г. 1897, Б– 3243.

²⁶⁴ Извештај Њег. Преосвештенства Епископа Тимочког о каноничкој посети своје епархије у 1900. и 1901. години, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији XI–XII (Београд 1902), 714–715.

²⁶⁵ Архив Србије, ф. МПС, о. Ц, г. 1902, Б–3262.

²⁶⁶ Храмъ – паметникъ Св.Александъръ Невски, София 1924.

²⁶⁷ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 69–70.

така средстава одлучено је да се на Врачару подигне капела. Темеље капеле осветио је митрополит Михаило 9. или 10. IV 1895, а храм је био изграђен до 27. IV 1895. Тада су, у присуству краља Александра Обреновића, митрополит Михаило и епископ тимочки Мелентије осветили цркву Светог Саве на Врачару.²⁶⁸

У првим годинама XX века стекли су се материјални услови да се започне нови храм Светог Саве на Врачару. Конкурс за нову цркву састављен је уз помоћ руске – Императорске академије уметности у Петрограду и објављен је 1905. у Српским новинама.²⁶⁹ У позицијама конкурса истакнуто је да „Црква ова треба да је достојни споменик захвалног Српства и да потпуно одговара великоме и љубљеноме Светитељу – патрону српских школа; она треба да је монументална и да је у српско-византијском стилу.“²⁷⁰ Конкурс је завршен 1906. када је своје мишљење о пристиглим радовима дала Императорска академија уметности која није препоручила ниједан план за реализацију.²⁷¹ Тако да је све до 1935, до изградње нове цркве, у служби спомен-храма Светог Саве био онај, подигнут 1895.

На подручју Србије подиже се и спомен црква јунаку српско-турских ратова, Николају Рајевском, који је, код Горњег Адровца, погинуо 20. VIII 1876. Место његове погибије првобитно је било означено крстом. Идеју подизања спомен-цркве покренула је и реализовала Марија Рајевска.²⁷² Она је послала, уз финансијска средства, план храма и највероватније програм унутрашње декорације. Цркву је осветио нишки епископ Никанор Ружичић 2. IX 1903. Унутрашњи сликани програм био је прилагођен меморативној функцији са портретом Рајевског, али и основама руске и српске националне идеологије. У цркви су насликане композиције „Покрштавање Руса“ и „Крунисање Светог Стефана Првовенчаног“ као и „Свети Александар Невски и Свети кнез Лазар“.²⁷³

После смене династија у Србији и по доласку на власт Петра Карађорђевића 1903, започиње и подизање цркве Светог Георгија на Опленцу.²⁷⁴ Овај репрезентавни храм имао је сложену намену па-

²⁶⁸ Летопис храма Светог Саве на Врачару, Црква Светог Саве; Н. Макуљевић, Црквено сликарство и градитељство у Краљевини Србији, 49–50.

²⁶⁹ Н. Макуљевић, Црквено градитељство и сликарство у Краљевини Србији, 204.

²⁷⁰ Српске новине 106 (Београд 13. V 1905), 2.

²⁷¹ О конкурс за храм Светог Саве и о архитектонским пројектима: Н. Макуљевић, Црквено градитељство и сликарство у Краљевини Србији, 204–205; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури, 72–73.

²⁷² Н. Макуљевић, Црквено градитељство и сликарство у Краљевини Србији, 25.

²⁷³ Исто, 25.

²⁷⁴ О цркви Светог Георгија на Опленцу: М. Јовановић, Опленец, Топола 1989.

рохијске цркве и маузолеја Карађорђевића,²⁷⁵ али је свакако требало да представља и спомен здање посвећено оснивачу династије – Карађорђу Петровићу. Националне и династичке идеолошке основе истакнуте су приликом полагања камена темеља 24. IX. 1907. на дан Светог Стефана Првовеначног, заштитника нове српске државе. У уграђеној повељи истиче се Карађорђе Петровић: „...Краљ Српски Петар први, унук славног Војда Ђорђа Петровића Црнога. Црни Ђорђе после петстолетног робовања подиже народ на ослобођење и мушком борбом кроз девет година силно је победио нечастиво агарјанско племе османско. На овој планини, названој Опленец, близу града Тополе на коме се црква зида, био је први стан и утврђење војске Ђорђево. Црква ова посвећена је имену св. Великомученика и победоносца Ђорђа.“²⁷⁶ Текст повеље показује да су место подизања цркве, као и њена посвета Светом Ђорђу, у великој мери били у служби истицања Карађорђа Петровића. Значај Карађорђа истакнут је већ у плану другопласираног на конкурс, архитекте Владимира Поповића, према коме је започета изградња темеља 1907. Он је издвојио Карађорђа од других чланова династије, тако што се у приказу његовог нацрта наводи да „за споменик Карађорђу предвиђена је јужна ниша у горњој цркви“.²⁷⁷ Приликом довршења храма на Опленцу, архитекта Коста Јовановић испоштовао је првобитну намену простора. Гроб Карађорђа Петровића постављен је, већ тада, у јужну певницу цркве, а његов значај наглашавали су и ту постављени владарски столови.²⁷⁸ После Првог светског рата завршен је процес изградње храма на Опленцу. Тада је промењен изглед Карађорђевог гроба и владарских престола, а посмртни остаци вође Првог српског устанка свечано су овамо пренети 8. IX 1930.²⁷⁹

У процесу сакрализације нације долази до њеног уздизања у сферу божанског и уобличавања националних спомен-храмова који немају примарно конфесионално одређење. Основни узор овом типу храмова јесу Пантеон и Валхала, али око 1900. наставља се њихов развој. Тако се остварују сакралне монументалне целине посвећене изградњи националне меморије.²⁸⁰

²⁷⁵ О конкурс за храм на Опленцу, његовој изградњи и архитектури: М. Јовановић, Опленец, 27–51; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури, 73–77.

²⁷⁶ М. Јовановић, нав. дело, 42–43.

²⁷⁷ Исто, 44–45.

²⁷⁸ Видети фотографски снимак у: Исто, 101.

²⁷⁹ Исто, 100–101.

²⁸⁰ Упор.: S. – L. Hoffmann, Sakraler Monumentalismus um 1900, Das leipziger Völkerschlachtdenkmal, u: Der politische Totenkult, Kriegedenkmäler in der Moderne, 249–280.

У складу са српском југословенском националном идејом, овакав пројекат конструише Иван Мештровић у Видовданском храму.²⁸¹ Он је сматрао „да би се та грађевина изграђивала полако и тијekom неколико генерација, на начин колективног уметничког рада према једном плану, као што су се у старо вијеме изграђивале катедрале. Држава, или народ, би давали материјална средства, а умјетници би радили уз награду, од које би тек могли пристојно живјети, ... То би била нека врста радионица–школа, умјесто умјетничке школе у обичном смислу ријечи. Умјетник, или умјетници, који би извршавали главне радове, били би уједно и наставници, а млађи нараштај би били млади помагачи, као ђаци–шегрти, којима би се пружила прилика, да уче...“²⁸² Идеју Видовданског храма подржавао је Никола Пашић, па је на његову иницијативу, Мештровић изложио макету на увид представницима власти Србије 1912. Чланове Владе је интересовало где би се храм подигао. Желели су да он буде у Београду, на Калемегдану или у његовој непосредној околини, можда на Авали, „па да овде свијет иде на ћабу“.²⁸³ Примедбе на идеју изградње Видовданског храма биле су вишеструке. Идеја надконфесионалног југословенског националног храма није била блиска свима. Постојала су мишљења да би он требало да представља православну цркву са одељењем за католике.²⁸⁴ Многе примедбе односиле су се и на Мештровићеве приказе националних јунака. Њихове симболичке представе, које су јуначко исказивале формама и покретима тела и физиономијама, одударале су од традиционалних приказа српских хероја. Позитивну рецепцију Мештровићевих идеја имао је Никола Пашић, али су краљу Петру, као вероватно и већини других посланика, сметала нага тела митолошких јунака.²⁸⁵ Министар просвете, Љуба Јовановић, истиче да „наш народ има предодбу о грађевини у форми цркве, а о јунацима с доламама, калпацима и ћордама. Он не може да замисли Марка без доламе и без буздована, а Карађорђа без шумадијске шубаре и пиштоља. Може то не бити умјетничко, што се он навик’о гледати по календарима и пјесмарицама, али он тако гледа.“²⁸⁶ Неприхватању реализације Видовданског храма 1912. битно су допринели и финансијски трошкови. Ратне припреме Србије сигурно су утицале на приоритете при распоређивању средстава; тако

²⁸¹ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 22–25.

²⁸² Исто, 22–23.

²⁸³ Исто, 24.

²⁸⁴ Исто, 24.

²⁸⁵ Краљ Петар је исказао негодовање и поводом приказа нагих тела на медаљи за ослобођење Косова, коју је извео Иван Мештровић. Упор.: Исто, 23–25.

²⁸⁶ Исто, 24.

Мештровић бележи да је краљ Петар, када је чуо цену израде Видовданског храма, изјавио да више воли да набави француске топове.²⁸⁷

После завршетка Првог светског рата покушао је Пашић да обнови идеју релизације Видовданског храма, који је желео да сагради на Калемегдану. Пашић је имао идеју промене концепта, тако да храм представља пантеон посвећен јунацима најновијег доба – јунацима протеклих ратова. Мештровић је то одбио.²⁸⁸

Споменици у градском и слободном простору

Једна од најистакнутијих форми споменичке културе национализма представља подизање споменика у градском и слободном простору. Могућности развоја овог вида изградње националне меморије биле су условљене положајем нације и државе. Ова пракса се код Срба развија паралелно са остваривањем националних слобода, како на подручју Србије, тако и у другим државама где су Срби живели.

Један вид споменика, који је могао да има, поред религијског, и национално значење, било је и подизање крстова.²⁸⁹ У најраније споменике посвећене изградњи и одржању националне меморије представља постављање спомен-крста на Врачару 1847. Њега је поставио београдски књижевник Глигорије Возаровић у спомен на спаљивање моштију Светог Саве за које се веровало да се одиграло на том простору.²⁹⁰ Иницијатива за утврђивање и обележавање овог места покренута је још 1844. Тада је Министарство просвете желело да простор на коме се догађај одиграо ограда и ту постави један крст, али то место није могло тачно да се утврди. Возаровић је трагао за њим и дошао је до закључка где се оно налази. Ту је купио једну њиву, оградно ју је и поставио крст. За натпис на крсту консултовао се са књижевником Јованом Хаџићем, који је саставио натпис „Богу и људма, Глигорије Возаровић 1847. на Врачару“.²⁹¹ На крсту је био приказан свети Ђорђе. Савременици су подизање крста тумачили као знак хришћанске побожности. Истицање назива – Врачар, на крсту, сигурно је подсећало на догађај који се на овом месту одиграо, тако да је крст носио и националне карактеристике.²⁹² Возаровићев крст имао је одговарајућу националну рецепцију и био је повезиван са одржавањем меморије на месту на коме су спаљене мошти Светог Саве. Крст је

²⁸⁷ Исто, 25.

²⁸⁸ Исто, 135–136.

²⁸⁹ K. Hoffman–Curtius, Das Kreuz als Nationaldenkmal: Deutschland 1814 und 1931, 77–100

²⁹⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, Књига о Глигорију Возаровићу, Београд 1995, 96–100.

²⁹¹ Исто, 99.

²⁹² Исто, 99.

обновило Друштво Светог Саве и том приликом га обојило црвеном бојом, по чему је читав крај добио назив Црвени крст.²⁹³

У ране активности у вези са подизањем јавних обележја националним херојима, спада идеја и акција подизања споменика Карађорђу 1857.²⁹⁴ Иницијатива је представљала један вид династичке пропаганде кнеза Александра Карађорђевића, али је убрзо наишла на противљење Турске. Турска је у Карађорђу видела бунтовника и није допуштала да му се подигне јавни скулптурални споменик, али није била противна да му се посвети црква, мост или неки други објекат.²⁹⁵

У оквиру акције подизања споменика Карађорђу, дошло је до јавне полемике која се водила путем штампе. У њеним оквирима изношена су мишљења о видовима меморијалних обележја и потребама подизања спомен-обележја Карађорђу.²⁹⁶ Ставови учесника полемике били су засновани, не само на познавању и разумевању споменичке културе, већ и на политичким и династичким убеђењима. Првобитне замисли и идеје да се Карађорђу подигне статуа у Београду, биле су одбачене од стране Државног савета.²⁹⁷ Тако је реализација Карађорђевог споменика била ограничена турским захтевима.

По повратку кнеза Милоша у Србију, настаје низ споменичких целина које је требало да меморишу овај догађај. У Чачку је, према идеји Фердинанда Крена, на градском тргу подигнут неоготички крст, рад немачког уметничког столара, Јакоба Крена.²⁹⁸ У част повратка кнеза Милоша на престо, 1859. диже се спомен-обелиск у Топчидеру, рад Франца Лорана.²⁹⁹

По одласку Турака из Србије, долази до побољшања услова за подизање јавних споменика. После убиства кнеза Михаила 29.V 1868, покреће се најзначајнија акција подизања јавног националног споменика у Србији током друге половине XIX века.³⁰⁰ Потреба да се

²⁹³ Београдска општина је, на месту дрвеног, поставила бетонски крст 1933.: Исто, 99–100.

²⁹⁴ С. Јовановић, Уставобранитељи и њихова влада, Београд 1933, 236–238.; Д. Тошић, Идеје и расправе о Карађорђевог споменику у документима српске штампе 1857. године, 125–165.

²⁹⁵ С. Јовановић, нав. дело, 236.; Д. Тошић, нав. дело, 139.

²⁹⁶ Види: М. Тимотијевић, Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика у Србији и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, 39.

²⁹⁷ Упор.: Д. Тошић, нав. дело, 125–165.

²⁹⁸ Ф. Каниц, нав. дело, 538–539.

²⁹⁹ Б. Вујовић, Београд у прошлости и садашњости, Београд 1994, 274–275.

³⁰⁰ М. Тимотијевић, Мит о националном хероју – спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу. М. Обреновићу III, Наслеђе IV (Београд 2002), 45–77.

меморише српски владар који је настрадао у политичком атентату, била је одређена идеолошким тумачењем његовог мученичког лика и захтевима политичко-династичке пропаганде.³⁰¹ За подизање споменика формиран је одбор. Прве планове за два споменика, које је требало изградити у Кошутњаку и на главном престоничком тргу, израдио је руски вајар Михаило Осипович Микешин, који је, као истакнути словенофил, био повезан и са српским културним круговима.³⁰² Иако су Турци отишли из Београда, Србија још није имала потпуну самосталност. То је могло да успори акцију подизања споменика. Приказ Али-пашине предаје градова кнезу Михаилу,³⁰³ изазвао је његове протесте.³⁰⁴

Одустајањем од идеје да се подигну две меморијалне целине, прекинута је сарадња са Микешиним, тако да се потом, у атмосфери политичких промена и смена владе, расписују још два конкурса, 1871. и 1873.³⁰⁵ Незадовољство предлозима споменика довело је до одлуке владе да закључи уговор са неким од познатих европских скулптора. Под утицајем снажних српско-италијанских културних и политичких веза, одлучено је да аутор споменика кнезу Михаилу буде Енрико Паџи.

Паџијево решење споменика кнезу Михаилу, 1874–1882, заснива се на типу најрепрезентативнијих меморијалних целина, чије је идеолошко значење требало да буде саображено политичкој употреби мита о спаситељу.³⁰⁶ Паџи је реализовао коњанички споменик чији се формални узорци могу пронаћи у европској пракси још од античких времена. Ово решење представљало је новост у српској споменичкој пракси, али је било присутно у сликарском приказивању националних хероја. Оно је у основи исказивало идеју тријумфа и позицију величајности. Овоме је била саображена и корпорална реторика фигуре. Кнез је подигао руку и кажипрстом показује напред, гестом карактеристичним за приказе вођства у биткама, што је добило значење потврде његове борбе за српска права. На постаменту споменика изведена су четири фриза који проистичу из наци-

³⁰¹ Види: Исто, 45.

³⁰² О Микешиним предлозима: Исто, 46–50.

³⁰³ Види: Исто, 49.

³⁰⁴ Дневник Милана Ђ. Милићевића, Архив САНУ бр. 9327, књ. II, 130–131

³⁰⁵ М. Валтровић, Грађа за историју уметности у Србији III, Пројекти за споменик почившем књазу Михаилу Обреновићу III, Београд 1874; М. Тимотијевић, Мит о националном хероју – спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу. М. Обреновићу III, 51–55.

³⁰⁶ М. Тимотијевић, Мит о националном хероју – спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу. М. Обреновићу III, 56–65.

оналне и династичке идеологије.³⁰⁷ Споменик кнезу Михаилу постављен је на Позоришном тргу, тако да је, заједно са здањем Народног позоришта, уобличио ширу меморијалну целину посвећену убијеном кнезу. Свечано освећење споменика одржано је 6/18. XII 1882.³⁰⁸

Значајан период у споменичкој култури Србије настаје после српско-турских ратова и Берлинског конгреса 1878, када се српска држава шири, а добија и потпуну политичку самосталност. Тада се, на простору новоприпојених крајева, подиже већи број споменика који су имали за циљ меморисање српске борбе за ове крајеве. По освајању Ниша, официри српске војске утврђују место погибије Стевана Синђелића 1809,³⁰⁹ па се на Чегру 21. јуна 1878. открива споменик, у облику плоче од белог мермера, Стевану Синђелићу.³¹⁰ На његовој јужној страни исклесан је натпис: „Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима, који овде славно изгибоше 19. маја 1809. нападајући Ниш.“ Са друге стране је: „Књаз Милан М. Обреновић IV и његова храбра војска освојивши Ниш 28. децембра 1877.“³¹¹ У оквиру велике свечаности извршено је освећење споменика од стране нишког епископа Виктора, а уз присуство кнеза Милана и целог штаба Врховне команде, док је пригодни говор одржао потпуковник Јован Мишковић.³¹² Споменик је имао снажан национално-династички карактер и повезивао је, као што се у натписима и свечаној беседи истиче, Стевана Синђелића и кнеза Милана. Споменик је обновио краљ Александар Обреновић.³¹³

Поводом двадесет и пет година од ослобођења Врања, откривен је споменик борцима палим у борбама за ослобођење и уједињење. Споменик је израдио Симеон Роксандић и на њему је представљена симболична фигура српског војника, који носи барјак и пушку, а иза њега је топ. На постаменту је натпис: „Јуначким борцима који су у рату за ослобођење и независност, под врховном командом књаза Милана Обреновића IV а под вођством ђенерала Белимарковића, у бојевима код Два Брата и Врања 12. и 13. јануара 1878. славно изгинули. Овај скромни споменик подиже благодарни народ града Врања и срезова Пчињског, Пољаничког и Масуричког.“³¹⁴

³⁰⁷ Исто, 56–65.

³⁰⁸ Исто, 64–69.

³⁰⁹ В. Ђорђевић, Успомене, 104–110.

³¹⁰ Исто, 111–115.

³¹¹ Каниц наводи другачије овај део текста на споменику: „Кнез Милан. М. Обреновић IV и његова храбра војска показае их 28. децембра 1877. освојивши Ниш“; Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 179.

³¹² В. Ђорђевић, Успомене, 111–115.

³¹³ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 179–180.

³¹⁴ Уз наше слике, Нова Искра 1 (Београд 1904), 9; 28.

Изнад Алексинца, Руси су подигли обелиск посвећен учесницима у рату 1876. Ту је исписана изрека: „Нико не може доказати већу љубав него кад свој живот жртвује за пријатеља“.³¹⁵

Код Беле Паланке, архимандрит Агатангел је подигао споменик палим борцима за ослобађање овог града. Споменик је осветио нишки епископ Нестор 17. VII 1883.³¹⁶ Владимиру Раденковићу, вођи народног устанка који је погинуо код Вучја 1878, подигнут је споменик покрај цркве Светог Николе код Лесковца.³¹⁷ У Ужицу је требало да се подигне споменика мајору Михаилу Илићу који је погинуо на Јавору.³¹⁸

Значајно место у развоју српске споменичке праксе заузима скулптура Јосифа Панчића, рад Ђорђа Јовановића из 1891, која је постављена на простору Велике пијаце 1897.³¹⁹ Овај споменик, реализован у виду стојеће фигуре, што је и тематски и формално била новина код Срба, стоји на почетку процеса трајног меморисања личности из културног живота. Његова основна идејна замисао представљала је глорификацију научника и његовог рада. Тако споменик Панчићу јасно означава развијеност структуре националних хероја код Срба и позитивну рецепцију научног рада у процесу изградње нације.³²⁰

У српском културном и политичком животу значајно место заузима 1889. година, када се свечано прославља петстогодишњица Косовског боја. У оквиру прославе постављени су темељи за Косовски споменик у Крушевцу, али је његова израда трајала више од једне деценије.³²¹ Формирање одбора за подизање споменика и прикупљање материјалних прилога, започето је већ 1889.³²² Конкурс за споменик је објављен у Српском техничком листу 1892.³²³ На конкурс су учествовала два српска вајара, Петар Убавкић³²⁴ и Ђорђе Јовановић. Понуђена решења била су заснована на различитим идејним концепцијама. Првобитно Убавкићево решење представљало је србизирању и нешто сложенију варијанту немачког споменика Херману.³²⁵ Та-

³¹⁵ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 132.

³¹⁶ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 205.; Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878, 40.

³¹⁷ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 239; 247–248.

³¹⁸ Исто, књ. 1, 511.

³¹⁹ О Панчићевом споменику: М. Тимотијевић, Научник као национални херој и подизање споменика Јосифу Панчићу, у штампи,

³²⁰ Исто.

³²¹ О Косовском споменику: Н. Симић, Петар Убавкић, 183–234.

³²² Исто, 183.

³²³ Стечај, Српски технички лист 1, (Београд 1892), 40; Н. Симић, Петар Убавкић, 196–197.

³²⁴ О Убавкићевом решењу: Н. Симић, Петар Убавкић, 183–234.

³²⁵ Сличност увиђа и Н. Симић: Исто, 194–195.

ко су у средишту ликовног програма фигуре митских јунака са подигнутим мачевима, који треба да оличе националну борбу за слободу. Напуштајући ранију идеју, Убавкић је на постаменту споменика извео сусрет и руковање кнеза Лазара и Милоша Обилића, што је било један од главних разлога за одбацивање његовог модела споменика.³²⁶

На конкурс је било прихваћено решење Ђорђа Јовановића.³²⁷ У Српском техничком листу доноси се опис и тумачење споменика: „Главна група... представља алегорију да српска Вила, у оном моменту када кад и последњи барјактар пада, узима заставу да је сачува потомству за ослобођење и пружа венац свима косовским борцима. Ова група, висока 4,5 m, постављена на постамент висине 5,50 m. Десно и лево налазе се фигуре: „Гуслар“ и женска фигура представљајући „Ослобођену Србију“, на предњој фасади рељеф: причешћивање целокупне војске, а на задњој фасади рељеф: Милош убија Мурата.“³²⁸ Концепција споменика проистиче из идеолошких захтева да се меморише једна од најзначајнијих битака српске историје и кључни митолошки садржај српског национализма. Алегоријска представа на врху споменика глорификује косовске јунаке и изражава идеју националног трајања, оличену у застави која се симболички чува за потомство. Гуслар је у функцији истицања одржавања народне меморије на Косовски бој, док алегоријска персонификација „Ослобођене Србије“ осликава и индиректно глорификује савремено политичко стање и обновљену државну независност Србије. Рељефи, посвећени причешћу српске војске и Милошевом убиству Мурата, засновани су на народном предању, али они исказују и савремену религиозну димензију српског национализма, повезујући жртву за веру и нацију.

Крајем XIX века развија се и процес подизања споменика јунацима битака. У Неготину је подигнут споменик Хајдук Вељку. Израдио га је Ђорђе Јовановић, у виду обелиска са портретом јунака.³²⁹ Код манастира Чокешине, одиграла се једна од великих битака Првог српског устанка 1804. У манастирској порти, подиже се 1890. споменик браћи Глигорију и Јанку Недићу и другим изгинулим устаницима.³³⁰

³²⁶ Исто, 203–204; Н. М., Споменик Косовским јунацима, Српски технички лист 6 (Београд 1892), 178.

³²⁷ О споменику Косовским јунацима: У. Анић, Косовски споменик Ђорђа Јовановића и париска скульптура с краја XIX века, Свеске Друштва историчара уметности Србије 16 (Београд 1985), 74–77.

³²⁸ Н. М., Споменик Косовским јунацима, 178.

³²⁹ Аутобиографија Ђорђа Јовановића, Архив САНУ, 5–6.; Ф. Каниц, нав. дело, књ. 2, 435.

Идеја за подизање споменика настала је 1888, када је формиран одбор за његову изградњу. План је послат из Београда, а извео га је Никола Туе.³³¹ Споменик је постављен на месту где су били сахрањени устаници и свечано је откривен 7. X. 1890. Том приликом су, у свечаној церемонији у којој је учествовао ваљевски гарнизон, пренети посмртни остаци браће Недића у Чокешину.³³² Форма споменика следи праксу утврђивања националних меморијала у складу са верском традицијом, тако да је подигнут у виду камене конструкције на чијем врху је крст, што је сигурно било условљено и чињеницом да се споменик подиже над гробним местом устаника. На постаменту су били изведени амблеми оружја, док су на споменику исписани текст и стихови који говоре о његовом подизању и глорификују браћу Недиће и устаничке борце код Чокешине.³³³ Тако се, између осталог, наводи: „Ев’са овим видним знаком,/ Дајемо вам пример сваком;/ Како с’ љуби домовина,/ Та народна тековина./ Недићи су за њу пали/ И свој живот Богу дали,/ Па зато се с овим славе/ Те јуначке српске главе./ И ви с’на њих угледајте/ Верно роду свом служите“.³³⁴

Подизање споменика заузимало је значајно место и у оквиру национално-династичке пропаганде Обреновића. Подиже се и конципира више споменика посвећених оснивачу династије, кнезу Милошу. Код „Таковског грма“ подигнут је 1887. споменик посвећен устанку који се на том месту одиграо. Споменик је израђен у виду обелиска, по идеји милановачког начелника Милована Брановца. Скицу је направио инжињер Јозеф Манок, док је израда поверена вајару Михаилу М. Чебинцу из Краљева. Каниц доноси опис споменика: „Обликован је као четворострани обелиск, постављен на шестоугаоно подножје и ограђен са шест стубова повезаних ланцима; на једној његовој страни је натпис „Цвети 1815“; на другој кнежевски грб и испод њега венац од лаворова и храстова лишћа, на трећој текст: „Под славном владавином Његовог Величанства краља Милана и овај споменик је подигао народ Рудничког округа 1887.“ На четвртој, богато позлаћена слика храста и патриотска изрека Љубе Ненадовића: „С временом ће се овај храст осушити и овај камен истрошити, али увек ће Србија постојати и сећати се Милошева времена“.³³⁵ На месту рођења кнеза Милоша у Горњој Добрињи подигнут је мер-

³³⁰ К. Т. Андријашевић, Браћа Недићи, Братство VII (Београд 1896), 268; Ј. Чупић, Манастир Чокешина, Весник Српске цркве IV (Београд 1900), 348–351.

³³¹ Ј. Чупић, нав. дело, 349.

³³² Исто, 349.

³³³ Исто, 349–351.

³³⁴ Исто, 350.

³³⁵ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 480–481; 484.

мерни стуб “ са ловоровим венцем, који, у сенци огромне шљиве, стоји на месту некадашње куће и носи натпис: „Слава бесмртнику, који је за велико рођен! Овде је угледао свет ослободилац Србије, српски кнез Милош I Обреновић. Општина Добриња је у знак дубоког признања и искрене захвалности обележила ово место у Горњој Добрињи овим спомеником ради вечног сећања 10. август 1897.“³³⁶

Ђорђе Јовановић израђује споменике кнезу Милошу у Неготину 1901.³³⁷ и Пожаревцу 1897–1898,³³⁸ а споменик кнезу Милошу израдио је и Симеон Роксандић у гимназији у Крагујевцу 1900.³³⁹

У последњим деценијама XIX века започиње процес интензивнијег јавног меморисања хероја пера. Један од простора чијим ће се обликовањем временом остварити пантеон на отвореном, био је Калемегдан. Ту се подижу бисте Ђури Даничићу 1891, Јовану Гавриловићу 1893. и Ђури Јакшићу 1896. које је израдио Петар Убавкић.³⁴⁰ Споменик Војсилаву Илићу израђује Јован Пешић 1903,³⁴¹ док се споменици, рад Ђорђа Јовановића, подижу Јовану Суботићу 1904. и Кости Таушановићу 1906.³⁴²

По смени династија у Србији и доласком на престо краља Петра Карађорђевића, настаје више споменика који су, у оквиру прославе стогодишњице Првог српског устанка, носили национално-династички карактер. У спомен боја на Мишару подиже се споменик 1906. Он је реализован у облику стуба победе на чијем врху је двоглави орао.³⁴³ Током 1908. расписује се конкурс за подизање споменика Карађорђу на Калемегдану.³⁴⁴ У условима конкурса истиче се да он треба да „престави благодарност садање војске „сталног кадра“ према Своме првом творцу после коначне пропасти српске државе 1459. године, поводом „стогодишњице прве српске регуларне војске“ коју је Велики Вожд установио 1808. године“.³⁴⁵ На објављеном конкурс у прву награду добио је Пашко Вучетић коме је и

³³⁶ Исто, књ. 1, 523.

³³⁷ Исто, књ. 2, 439.

³³⁸ Исто, књ. 1, 169–170.

³³⁹ Д. Тошић, Десет писама Симеона Роксандића, ГГБ XLIII (Београд 1996), 163–165.

³⁴⁰ Н. Симић, Петар Убавкић, 234–244; 251–253.

³⁴¹ М. Тимотијевић, Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, ГГБ XLVII – XLVIII (Београд 2000–2001), 187–210.

³⁴² У. Анић, Живот и дело вајара Ђорђа Јовановића, магистарска теза, Београд 1991, 138; 142.

³⁴³ Мишарски споменик је репродукован у : Заштита спомен-обележја из ратних периода, Београд 2003, 22.

³⁴⁴ М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, Наслеђе III (Београд 2001), 181–191.

³⁴⁵ Конкурс за израду споменика Карађорђу, Српски технички лист 38 (Београд 1908), 340.

поверена израда споменика.³⁴⁶ Концепција споменика заснована је на апотеози Карађорђа – ратника и војсковође.³⁴⁷ На постаменту је постављена статуа Карађорђа, која ставом фигуре и положајем руку на оружју, истиче спремност на борбу и ратнички карактер војда. Око каменог постамента постављена је група која је у функцији глорификације вође Првог српског устанка.³⁴⁸ Споменик је био израђен 1912, али је, због избијања Балканских ратова, откривен 1913.

Током 1909. прослављена је и стогодишњица смрти Доситеја Обрадовића. Том приликом покренута је иницијатива за подизање споменика.³⁴⁹ Израда споменика је, по одржаном конкурс, поверена Рудолфу Валдецу. Основна идеја Валдецовог споменика била је истицање Доситеја, хероја пера, као путника. Национални карактер споменика истакнут је рецепцијом Доситеја у Србији као и сложеном концепцијом која му је пружала амблематски карактер.³⁵⁰ На полеђини постамента исписана је Доситејева девиза из Писма Харалампију: „Ја ћу писати за ум, за срце и за нарави чловечке, за браћу Србље којег су год они закона и вере“.³⁵¹ Споменик је првобитно био постављен испред улазне алеје на Калемегдану, да би накнадно био премештен у Студентски парк.³⁵²

Током 1904. расписан је конкурс за споменик изгинулим Шумадинцима у свим дотадашњим ратовима. Прву награду на конкурс доbio је Симеон Роксандић.³⁵³

Током 1906. прослављала се и тридесетогодишњица битке на Јавору, па је било планирано да се 24. IV открије споменик и одржи парастос у заједничкој костурници, што је због лоших материјалних услова било одложено за 20. VIII 1906.³⁵⁴

Успон демократије у Србији условио је и процес подизања споменика истакнутим политичарима, тако је 25. VI 1906. подигнут на Калемегдану споменик Кости Таушановићу, рад Ђоке Јованови-

³⁴⁶ М. Јевтовић, нав. дело, 183–184.

³⁴⁷ О различитим концепцијама и праксама подизања споменика ратницима: *Der politische Totenkult, Kriegerdenkmäler in der Moderne*.

³⁴⁸ Опис споменика: М. Јевтовић, нав. дело, 186.

³⁴⁹ О споменику Доситеју Обрадовићу: М. Тимотијевић, Херој пера као путник : типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, 39–55.

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ Исто, 46.

³⁵² Исто, 50–51.

³⁵³ Уз наше слике, Нова искра 1 (Београд 1904), 28.

³⁵⁴ Подизање споменика, Одјек 83, (Београд 8. IV 1906), без пагинације страна.; Одјек 152, (Београд 23. VI 1906), без пагинације страна.

ћа.³⁵⁵ У част откривања споменика, из целе Србије стизали су поздравни телеграми Таушановићевих политичких истомишљеника, који су њега славили као пионира демократије, борца и мученика за слободу.³⁵⁶ Поводом откривања Таушановићевог споменика, објављена је у Одјеку оштра критика рада Ђоке Јовановића.³⁵⁷ Непотписани текст може да се, по садржају, припише Јовану Скерлићу, који је био и сарадник Одјека. У њему се истиче да аутор није успешно извео Таушановићеве портретске карактеристике и „да наш најбољи скулптор није задужио верност, уметничка је рука Јовановићева промашила свој смер“.³⁵⁸ Уз критику самог споменика изнета је и осуда стања у српској култури. Као пример успешне културне политике истиче се Француска и наглашава да се, по њеном узору, формира уз Министарство просвете и црквених дела одељење које би се „бринуло о историским споменицима, о позориштима, о музејим итд. Поред тога, оно би било најјачи иницијатор за свако уметничко предузеће, оно би се побринуло за правилан суд о уметничком делу итд.

Крајње је, дакле време да се наше министарство просвете преуреди према савременим потребама. Њему преуређења треба и за садашња одељења, а ново одељење за уметност неопходна је потреба. За поједине корпорације, које подижу какав споменик, ново би одељење било од пресудног утицаја за каквоћу израде, те би се избегли онако недостаци какви се виде на Таушановића споменику.“³⁵⁹

Борбе за ослобођење народа у Турској увеле су у јавни живот Србије и нове националне хероје, па започиње и процес подизања споменика њима посвећених. Тако се у Шапцу 1906. подиже споменик посвећен четничком вођи војводи Брани и осталим изгинулим борцима. Споменик је првобитно требало да изради каменорезац Љуба Матић, да би, због неиспуњења рокова, био дат на реализацију шабачком индустријалцу Кости Параносу.³⁶⁰

Подизање српских националних споменика, на подручју под Аустро-Угарском, било је одређено подређеним државним стату-

³⁵⁵ Споменик Кости Таушановићу, Одјек 154 (Београд 26.VI 1906), без пагинације страна.

³⁵⁶ Поздравни телеграми поводом откривања споменика доносе се у: Откривање Таушановићевог споменика, Одјек 155; 156; 158 (Београд 27. 28. и 30. VI 1906), без пагинације страна.

³⁵⁷ —ић, Поводом Таушановићевог споменика, Одјек 229 (Београд 20. IX 1906), без пагинације страна.

³⁵⁸ Исто, без пагинације страна.

³⁵⁹ Исто, без пагинације страна.

³⁶⁰ Споменик војводи Брани у Шапцу, Одјек 266 (Београд 2.XI 1906), без пагинације страна.

сом нације. Срби нису могли да подижу националне споменике у јавном простору, али су, већ од XVIII века, подизали крстове који су имали првенствено верски карактер.³⁶¹ Ова постојећа меморијална форма била је током XIX века надограђивана националним значењима.³⁶² Такав су пример крст, који је у Панчеву подигао прота Андреј Арсенијевић 1804–1805,³⁶³ као и крст постављен у Земуну. Сложени верски и национални карактер крста у Земуну сведочи и натпис на његовом постаменту: „У славу Божју и у знак жарке любви / ко правослѣю и единородной браћи србской / особито пакъ за споменъ родителя свои / Милоша и Христине / подиже задужбину ову сын земунскій Лазаръ Урошевиъ / са супругом своѣм Анномъ/ године 1863.

Како је било забрањено подизање јавних националних споменика у слободном простору, Срби су на подручју Аустро-Угарске изграђивали споменике у оквирима верских и образованих институција. Ове просторе, попут манастирских имања, држава је третирала као верске целине, али су они за Србе представљали и јавни простор. Ту су се, на саборима, традиционално исказавала национална осећања, па су манастирска имања коришћена и за подизање споменика истакнутим личностима – српским националним херојима. Тако је, иницијативом Добротворне задруге „Српкиња“ откривен, код манастира Врдника, споменик Милици Стојадиновић Српкињи, на Видовдан 1912. Споменик је извајао београдски вајар Јован Пешић.³⁶⁴ Један од иницијатора првог споменика жени у српској култури био је иришки учитељ Стеван Радић. Он је желео да са Добротворном задругом „Српкиња“ „подигне и достојан споменик Чика-Јови Змају на највишем месту Фрушке Горе, на вису Венцу, те да се отуда сени Бранка и Змаја са Стражилова и Венца грле и Српство благосиљају“.³⁶⁵ Змајев споменик у Руми израдио је 1908. Ђорђе Јовановић.³⁶⁶

Пример српске споменичке праксе у Аустро-Угарској показују Сремски Карловци. Ту је подигнуто више споменика, али су сви настали у оквирима институција. Испред гимназије постављен је споменик Бранку Радичевићу 1903, а испред нове зграде богословије спо-

³⁶¹ О српским барокним крстовима у јавном простору у XVIII веку: М. Тимотијевић, Црква Светог Георгија у Темишвару, Нови Сад 1996, 162–167.

³⁶² М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, 19–20.

³⁶³ Исто, 20.

³⁶⁴ Српкиња, њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас, Сарајево 1913, 27; 55; 80.

³⁶⁵ А. В., Стеван Радић у: Српкиња, њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас, 27.

³⁶⁶ У. Анић, Животи и дело вајара Ђорђа Јовановића, 37–38.

меници Сави Текелију и патријарху Бранковићу 1907. Ове споменике је израдио Ђорђе Јовановић.³⁶⁷

На популарност подизања јавних споменика у Србији осврнуо се и Моша Пијаде, критикујући читав процес. Он у тексту „Једна нова болест“, објављеном 1913, наводи:

„То је манија за подизањем споменика ... До данас се о споменицима код нас није ни најмање водило рачуна. С времена на време (или боље с деценија на деценије) образовали би се неки одбори, којима је требало и мука, и труда и просјачења, да скупе нешто новца ... Али манија за рђавим споменицима расте, расте. Обузела је и унутрашњост. Сваког дана ничу нове плакате, нови позиви. Сви хоће да имају споменике. Нико нема калдрме ни тротоара, али хоће споменике. Гуше се у блату, прљавштину и смраду, али имају уметничког смисла за споменике“.³⁶⁸

Спомен-куће

У развоју споменичке културе посебно место заузима обележавање кућа везаних за знамените догађаје и важне личности националне културе. Пракса произвођења места становања у националне споменике заснована је на принципу меморисања простора у коме су живели национални јунаци. Тако Милан Ђ. Милићевић наводи, као једну од знаменитости Београда, Доситејеву кућу и истиче да се њен цртеж, захваљујући Јовану Гавриловићу, највероватније чува у архиви Српског ученог друштва.³⁶⁹ Сећања Милићевићева се највероватније односе на 1865, када је Српско учено друштво наручило од фотографа Гантенбајна слике куће „у којој је седио и умро Доситеј Обрадовић“, у „којој је био совјет србски.“³⁷⁰ Гантенбајн је предао шест снимака који су смештени у архиву друштва.³⁷¹ У оквиру прославе стогодишњице рођења Јована Стерије Поповића, одржана је у Вршцу велика национална свечаност 17. IX 1906. Тада је, после црквене службе и парастоса, у школској дворани, након беседе Стојана Новаковића, откривен нови Стеријин портрет, рад Уроша Предића, док су његови рукописи били изложени.³⁷² Испред Стеријине куће одржан је помен, а на њој је постављена мермерна плоча са натписом: „Овде се родио Ј. С. Поповић, српски књижевник, 1. јан. 1806. год. Ова

³⁶⁷ Исто, 36–37.

³⁶⁸ М. Пијаде, О уметности, Београд 1963, 102–103.

³⁶⁹ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 39.

³⁷⁰ Протоколи седница Српског ученог друштва, Гласник Српског ученог друштва књ. III, св. XX (Београд 1866), 432.

³⁷¹ Исто, 432.

³⁷² Прославе у Вршцу, Одјек 228 (Београд 19. IX 1906), без пагинације страна.

је спомен-плоча утврђена 17. септ. 1906, поводом прославе 100 годишњице његова рођења. Заклада Ђоке Ст. Поповића и супруга му Агнице и Јелене“.³⁷³ У оквиру ове свечаности покренута је и иницијатива за подизање споменика Стерији.³⁷⁴

Поводом четрдесетодневног помена књижевнику Стевану Сремцу донета је одлука да се тада на кућу у Београду на Теразијама, у којој се писац родио, постави спомен плоча. Плочу је израдио каменорезац Бертото, а ликовни приказ је садржао „растворену златну књигу са укрштеним перима на којима стоји „Ивкова слава““.³⁷⁵

Спомен-здања

У оквиру развоја споменичке културе у Србији XIX века, истакнуто место има и установљавање спомен-школа. Једну од најранијих идеја о посвећивању и подизању школе у спомен хероја наводи Љуба Ненадовић, поводом акције подизања Карађорђевог споменика 1857. Он сматра да не треба подизати споменике у виду скулптура, већ општекорисна и репрезентативна здања и залаже се да се, у спомен Карађорђу, подигне школа која ће носити његово име.³⁷⁶

Током 1904. прослављала се стогодишњица Првог српског устанка, па су неки јавни објекти, попут школа, тада добили споменички карактер. У годишњем извештају В. И. Вукићевића, школског надзорника за Смедеревски округ, наводи се да су подигнуте нове школске зграде у Смедереву, Великој Плани, Старом Адибеговцу и Скобаљу. Надзорник наглашава: „Пошто је ова година јубиларна, то су и ове школе—споменице стогодишњице српског устанка. На њима ће се поставити мермерне плоче са натписом: спомен стогодишњици—1804—1904. године.“³⁷⁷

Спомен-чесме и фонџане

Национални меморијални карактер могле су да имају и спомен-чесме. Основе за ово свакако су лежале у верском механизму, схватањима о води као извору живота и традицији њених исцелитељских моћи. На значај спомен-чесми могла је да утиче и исламска пракса подизања јавних чесама у градским срединама, која је и у Србији била негована од стране Турака.

³⁷³ Исто, без пагинације страна.

³⁷⁴ За споменик Јована Стерије Поповића, Одјек 228 (Београд 19.IX 1906), без пагинације страна.

³⁷⁵ Сремчева спомен-плоча, Одјек 226 (Београд 16.IX 1906), без пагинације страна.

³⁷⁶ М. Тимотијевић, Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика у Србији и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, 39.

³⁷⁷ Б. Перуничкић, Смедеревска Паланка и околина, Београд 1980, 1160.

Праксу подизања спомен-чесми за спас душе примењивао је и кнез Милош. Он је, код цркве у Горњој Добрињи, подигао 15. VIII 1860. „точак живе красне воде“ са чардаком изнад чесме своме оцу Теодору за душу.³⁷⁸ Поводом повратка кнеза Милоша на престо, подиже се Теразијска чесма 1860.³⁷⁹ Она је била постављена на средишњој Теразији, на месту куле за воду, и представљала је једну од важних тачака београдског јавног и трговачког живота.³⁸⁰ На странама чесме исписана су слова и бројеви „М.О. I 1860“, који се односе на Милоша Обреновића I и годину њеног постављања. Ова спомен-чесма имала је јасно изражен меморијални и династичко-политички карактер. Теразијска чесма је премештена 1911, из „урбанистичких“ разлога, у Топчидер, одакле је поново враћена на Теразије 1975.³⁸¹

Спомен-чесма посвећена је и краљу Милану у Дивостину код Крагујевца 1899. Њу су подигли крагујевачки ловци на месту где је краљ, као младић, ловио. Према казивању С. Роксандића, „сама чесма је светиња, како сам народ прича, јер вода са чесме лечи разне болести“.³⁸² На чесми је постављен портрет, у рељефу, краља Милана, а изнад ње је крст.

По окончању Балканских ратова, започиње и процес њиховог меморисања. Један од значајних пројеката била је и изградња фонтане на Теразијама. План је поверен Ивану Мештровићу, који је замислио да се скулптура победника издиже из фонтане, декорисане фризом са сценама српских борби против Турака.³⁸³ Одлука о подизању споменика са фонтаном на Теразијама, могла је да буде условљена и потребом да се симболички уобличи овај градски простор, по уклањању кнез Милошеве Теразијске чесме, и то тако да је слична меморијална форма спомен-чесма – фонтана на простору Теразија истицала, уместо оснивача династије Обреновића, краља Петра Карађорђевића и његове војне походе.

Спомен-чесма подигнута је и Васи Чарапићу у Белом Потоку 27. VI 1904. Њу су подигли ученици основних школа среза Врачарског. „Нова искра“ доноси њен опис: „Споменик је гранитна пирамида са рељефом Чарапићевим, а на њој двоглави орао раширених крила. Из пирамиде избија извор чисте воде“.³⁸⁴

³⁷⁸ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 607.

³⁷⁹ Б. Вујовић, Београд у прошлости и садашњости, 207–208.

³⁸⁰ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 89

³⁸¹ Б. Вујовић, Београд у прошлости и садашњости, 207–208.

³⁸² Д. Тошић, Десет писама Симеона Роксандића, 166.

³⁸³ М. Ј. Поповић, Како ће изгледати Мештровићев Победник на Теразијама? Време, (12.V 1927), 5.; И. Мештровић, нав. дело, 28.

³⁸⁴ Разно, Нова Искра 7 (Београд 1904), 224.

Спомен-стабла

У оквиру споменичке културе XIX века, значајно место заузимао је уобличавање природе као меморије. То је, у најширим основама, било повезано са традиционалним интерпретацијама природног окружења, али и националистичком праксом артифицирања природе.³⁸⁵ Извори за ову праксу проналазе се још у Старом завету. Тако се у Српском летопису 1826. наводи да, по примеру Аврама, стабла могу да имају споменички карактер.³⁸⁶

Засађивање и меморисање стабала, као вида утврђивања сећања на људе и догађаје, било је присутно у српској традиционалној култури. Током XIX века била је жива традиција стабала која су се везивала за средњовековну историју. У манастиру Хиландару чувано је предање да је један кипарис посадио Свети Сава, док је царска маслина чувала сећање на боравак цара Душана у Светој гори.³⁸⁷

Меморијски карактер стабала у народној традицији условило је и могућу примену ове праксе у култури српског национализма. Кнегиња Љубица засадила је тополу на месту погибије свог брата, Јована Вукомановића, приликом боја за Пожаревац 1815.³⁸⁸ У српској политичкој култури XIX века истакнуто место заузимао је Таковски грм, крај кога је кнез Милош повео Други српски устанак 1815. Феликс Каниц бележи да је грм био ограђен, што јасно указује на његову меморијску снагу и наводи да се покрај њега налази и млади храст који је, у младости као кнежевић, засадио кнез Михаило.³⁸⁹

Једна од меморијалних форми, негованих током XIX века, било је и засађивање дрвета слободе. Владимир Јовановић, у књизи Политични речник 1870, наводи: „Од старине је на многим местима уобичајено, да се саде дрва у спомен каквог важног јавног или приватног догађаја, или у спомен лица или места. Тако се дошло на мисао, да се и у спомен слободе дрва саде. За времена Американског рата за независност беше у Бостону једно дрво слободе, па га Инглези посекоше. После револуције од 1789. и у Француској се уобичајило, да се дрво слободе подиже. После 1792. бројила је Француска преко 60.000 дрва слободи посвећених. Револуција од 1830. има такође сво-

³⁸⁵ Упор.: J. Wolschke-Bulmahn, *The nationalization of nature and the naturalization of the German Nation: „Teutonic“ Trends in Early Twentieth-Century Landscape Design*, u: *Nature and Ideology, Natural Garden Design in the Twentieth-Century*, ed. by J. Wolschke-Bulmahn, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1997, 190–198.

³⁸⁶ Памятници у Славенским земљама, Српске лѣтописи, год II, чест 5, (Будим 1826), 119–120.

³⁸⁷ Д. Аврамовић, *Описаное древностій србски у Светой (Атонској) гори*, у Београду 1847, 6–7.

³⁸⁸ Ова тополя је постојала око 1900: Ф. Каниц, *нав. дело*, књ 1, 167–168.

³⁸⁹ Исто, књ. 1, 480–481.

јих дрва слободе; а има их и револуција од 1848. Дрва та посађена су свечано, и означена су одушевленим слободњачким песмама“.³⁹⁰

Сађење дрвета слободе било је присутно на јужнословенском простору још крајем XVIII и почетком XIX века. Тако је у Загребу оно било тајно засађено и декорисано и на њему је била исписана једна револуционарна песма: „Закај би Хорвати прот Француза војевати“.³⁹¹

Пракса сађења стабала која су имала споменички карактер и следила традицију дрвећа слободе негована је и у Србији. Тако је 1904, поводом Првог српског устанка, у Смедревском округу, у оквиру школских активности, засађено 3 693 стабла. У неким местима су општина и школа сарађивале „и том приликом обнављале старе записе новим, који ће заменити старе, а успомена да је нов постављен и засађен о стогодишњици српског устанка остаће трајна“.³⁹² Ова акција повезивала је битне тачке у сакралној топографији, записе – света стабла у српској верској култури, и династичко-националну пропаганду, да би се уобличиле целине које су култног, али и споменичког карактера.

У оквиру ове акције, смедеревске школе су прославиле „стогодишњицу и сађење дрвећа на Кара-Ђорђево брду на сам дан прославе устанка 14. фебруара“.³⁹³ Ученици су садили родно дрвеће у спомен стогодишњице и код својих кућа. Наглашава се да ће ђаке дрвеће, засађено крај домова, увек да подсећа на време прославе, а да „обновљени записи казаће и доцније да је се умело ценити пожртвовање и као што ти млади записи замењују старе, исто тако и млада покољења замењују стара, али са истом девизом – слободна и велика Србија“.³⁹⁴

Поводом Првог српског устанка „Жичка пољопривредна Дружина изабрала је дан 14. марта, као дан Карађорђева боја код Краљева, за Празник Дрвосађења. Сваке године, тога дана, садиће се повећи број воћака и украсних дрвета у Жичком срезу“.³⁹⁵

У Хиландару се чувала успомена на царску маслину коју је засадио цар Душан. Поштујући овај пример из традиције, у знак утврђивања меморије на свој боравак на Светој гори, то су учинили и владари Србије крајем XIX века.³⁹⁶ Краљ Александар Обреновић је 1896.

³⁹⁰ В. Јовановић, Политични речник, Нови Сад 1870, 811.

³⁹¹ М. Екмечић, Стварање Југославије, књ. 1, Београд 1989, 68.

³⁹² Б. Перуничкић, нав. дело, 1170.

³⁹³ Исто, 1170.

³⁹⁴ Исто, 1170.

³⁹⁵ Разно, Нова искра 3 (Београд 1904), 96.

³⁹⁶ Н. Макуљевић, Однос Србије и Хиландара у XIX веку, у: Осам векова Хиландара, зборник радова, Београд 2000, 150–151.

на средини пута од пристаништа до Хиландара „застао код царског Душановог крста и код стародревне царске маслине засадио је сопственоручно две маслине и два кипариса у спомен Његове посете.“³⁹⁷ Новински извештаји наводе и да је краљ Петар “ близу Душанове маслине... застао и ту посадио 2 кипариса и 2 маслине.“³⁹⁸

Меморијални карактер артифициране природе носили су и спомен-паркови. Најранија идеја о уобличавању овакве целине настала је 1848, када је покренута идеја да се код Гробља ослободиоцима Београда из 1806. подигне спомен парк.³⁹⁹ Ова идеја није била тада реализована из финансијских разлога, али је до њене реализације „ипак“ дошло крајем XIX века. Иницијативом краља Александра Обреновића 1889, засађена су на гробљу багремова стабла, тако да је формиран спомен-парк. Током првих деценија XX века, у време владавине каља Петра Карађорђевића, настављено је са радом на уређењу спомен-парка, а 1907. основано је и „Друштво за улепшавање Карађорђевог споменика, парка и околине.“ Активношћу друштва, које је деловало под краљевим патронатом, у потпуности је артифицирана споменичка целина код Гробља ослободиоцима Београда.⁴⁰⁰

III

Јавне свечаности

У култури национализма велики значај имале су јавне националне свечаности.⁴⁰¹ Оне су пробуђивале и манипулисале емоцијама народа и тако активно учествовале у изградњи нације. Јавне свечаности могле су бити различитог карактера: црквеног, војног,⁴⁰² политичко-династичког, грађанског и фунералног.⁴⁰³

³⁹⁷ Његово Величанство Краљ у Светој гори, Српске новине 74 (Београд 5. IV 1896), 1.

³⁹⁸ С пута Његовог Величанства Краља, Српске новине 71 (Београд 30. III 1910), 1.

³⁹⁹ М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, 22–25.

⁴⁰⁰ Исто, 22–25.

⁴⁰¹ О јавним свечаностима види: Ј. Ђорђевић, Политичке светковине и ритуали, Београд 1997.

⁴⁰² За војне свечаности упор.: J. Vogel, Militärfeiern in Deutschland und Frankreich als Rituale der nation (1871–1914), u: Nation und Emotion, Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert, Hrsg. von E. Francoïis, H. Siegriest und J. Vogel, Göttingen 1995, 199–214.

⁴⁰³ A. Ben-Amos, Der letzte Gang des grossen Mannes, die Staatbegräbnisse in Frankreichs Dritte Republik, i V. Ackermann, Staatbegräbnisse in Deutschland von Wilhelm I. Bis Willy Brandt; u: Nation und Emotion, 232–273.

У развоју културе ефемерних спектакала значајно место заузима-
ле су црквене активности које су током XVIII века биле усмерене
ка истицању верско-политичког програма Карловачке митрополи-
је и улоге архијереја.⁴⁰⁴ Током XIX века долази до укључивања на-
ционалног у црквене јавне свечаности. То истиче и Јаков Игњато-
вић: „Срби, својој вери, својим обичајима јако одати, сваком приликом
где је само законом допуштено било, давали су јак израз српском ду-
ху. Тако Србин, поносио се што је Србин.

Кад је какова црквена свечаност, ту баш хоће да се остенатив-
но покаже... У Будиму кад је каква литија, кад се иде на гробље, ту
се иде из цркве у гробље главним сокаком, и доста се обилази.

Колико ту застава! Па сви чиновници, трговци, занатлије ту су.
Женског упарађеног света сијасет.... Да ко пази на све, како сваки
поносито корача, како из срца поји, па гледи лево-десно, не би л ко-
ји „иноверац“ поругљиво што изрекао ил посмешљиво лице пока-
зао... Он ту сад на челу носи своје привилегије, своју српску идеју, и
сад му се чини канда је у Старој Србији.

А кад је Богојавленије?

Онда у Пешти и Будиму изађе са литијом на Дунав компанија –
две биргера или солдата, па се ту онда пуца у славу Српства, да Гер-
зелез одјек даје. Па се дају „српски балови“ “.⁴⁰⁵

Посебан вид јавних свечаности код Срба представљали су цркве-
но-народни сабори који су се одвијали код најзначајнијих храмова и
манастира. Феликс Каниц бележи да се код Палилулске цркве у Бео-
граду, у спомен на читање Хатишерифа, на Светог Андрију
12. XII 1830, сваке године на дан патрона цркве Светог Марка, 25. IV
по старом календару, одржавало велико славље. Тада би по богослу-
жењу, коме су присуствовали кнез, Савет, министри, било свенарод-
но славље.⁴⁰⁶ „Коло“ акварел, рад Карла Гебела из 1881, из збирке На-
родног музеја у Београду, изгледа да управо илуструје ту свечаност.⁴⁰⁷
Ту су приказани краљ Милан и краљица Наталија како шетају у про-
стору испред Палилулске цркве, где се одржава народно весеље.

Једна од највећих светковина одржавала се на Видовдан код ма-
настира Врдника у чијој су се цркви налазиле мошти кнеза Лазара.
Док се током половине XIX века овај вид сабора посматрао са одо-
бравом и у тренду успона култа народа и народних обичаја,⁴⁰⁸ кра-

⁴⁰⁴ М. Тимотијевић, Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку, у: Манастир
Шишатовац, зборник радова, Београд 1989, 341–366.

⁴⁰⁵ Ј. Игњатовић, нав. дело, (1), 47–48.

⁴⁰⁶ Ф. Каниц, нав. дело, књ. 1, 80–81.

⁴⁰⁷ Н. Кусовац, Српско сликарство XVIII и XIX века, 198.

⁴⁰⁸ Упор.: М. Стојадиновић Српкиња, У Фрушкој гори 1854, Београд 1985, 70–72.

јем века настају захтеви за њиховим јасним црквено-националним уобличавањем. Тако, 1898. у Бранковом колу Тихомир Остојић истиче: „Са Раваничке славе требало би да иду гласници у најудаљеније крајеве Српства, религиозно уздигнути, освежени живим дахом своје народности, испуњени диком и поносом својега Српства, занесени споменом старе славе и јунаштва, осокољени и морално окупљени, да истрају у данашњим тешким приликама“.⁴⁰⁹ Зато Остојић предлаже да се током свечаности одржи свечано архијерејско богослужење са пригодном беседом и појањем певачких друштава, као и да се кивот изнесе ван цркве да би сав народ присуствовао богослужењу. Током црквене службе не би се дозволила никаква забава. У циљу јачања успомена на Косовски бој и његове јунаке предлаже се постављање више гуслара који би опевали бој, као и извођење, од најбољих глумаца, неке „Косовске драме“ која би кулминирала „у том да истакне устројство Косовских јунака, жртвовање за веру, народ и отаџбину“.⁴¹⁰ Током Видовдана у манастиру би се неговале телесне и „душевне“ врлине, а жене би донеле ручне радове које би показивале на продајној изложби. Остојић предлаже да се изводи „певање народних песама, свирање у народне инструменте (фрулу, виолину, гајде) играње народног кола (надигравање)“.⁴¹¹ У циљу организације овакве свечаности он предлаже оснивање „Друштва св. Кнеза Лазара“.⁴¹²

Националне јавне свечаности могле су да имају и фунерални карактер. Тада су оне проистицале из култа националних хероја и умногome имале форме црквених проглашења светитељских култова. По смрти истакнутих личности, њихово дело се у националној свести потврђивало и прослављало као изузетно значајно. Потом би долазило до званичне потврде култа националних светитеља. Њихова тела су вађена из првобитних гробница и свечано полагана у нове примерене гробнице. Том приликом се одвијао и „транслатио“ посмртних остатака нових националних светитеља. Процес је могао да буде убрзан, па је већ смрт истакнутих појединаца добијала форму прославе култа светитеља, што је одговарало и општим политичким значењима погребa јавних личности.⁴¹³

⁴⁰⁹ Т. Остојић, Видовданска слава у Раваници, Бранково коло 22 (Сремски Карловци 1898), 675.

⁴¹⁰ Исто, 677.

⁴¹¹ Исто, Бранково коло 23 (Сремски Карловци 1898), 728.

⁴¹² Исто, 729–73.

⁴¹³ Упор.: R. Trice, Rites of protest: Populist Funerals in Imperial St. Petersburg, 1876–1878, *Slavic Review*, vol 60, No 1, (2001), 50–74.

Фунералне свечаности посвећене култу националних хероја одвијале су се широм европског простора. У априлу 1900, у Прагу је, уз велику народну свечаност, пренето тело Павла Јосифа Шафарика, истакнутог слависте, из „старог карлинског гробља у ново Волшанско“. На сандуку исписан је почетак Јефимијевог натписа Угљеша.⁴¹⁴

Током XIX века одвијају се и код Срба фунералне свечаности. Оне су биле организоване поводом смрти владара или чланова владарских кућа, али и истакнутих личности из политичког, културног и јавног живота. Коста Христић истиче да су, по свом значају и по броју учесника, били истакнути погребци Стевана Книћанина 1855, Миливоја Блазнавца 1873, Илије Гарашанина 1874, Милутина Гарашанина 1898, Јована Ристића 1899. и Николе Христића 1911.⁴¹⁵

Једна од најрепрезентативнијих јавних свечаности фунералног карактера одржана је поводом преношења тела Вука Караџића из Беча у Београд. Вук Караџић је умро у Бечу. Још је 1879, Јован Бошковић затражио да се Вуково тело пренесе у Србију и заједно са Доситејевићим покопа код Саборне цркве у Београду.⁴¹⁶ Чланови Српске краљевске академије желели су да Вуково тело, поводом стогодишњице његовог рођења, пренесу у Србију, али се, према договору са његовом кћерком Мином Вукомановић Караџић, спровођење ове замисли одложило. По њеној смрти, долази до поновног покретања и реализације читаве идеје. У Српској краљевској академији формира се Одбор за пренос Вукових костију, а Краљ Александар Обреновић издаје 2. маја 1897. решење о читавом пројекту.⁴¹⁷ Пренос тела Вука Караџића био је временски усклађен са преносом тела Јернеја Копитара из Беча у Љубљану, тако да је у Бечу цела церемонија добила југословенски карактер. Из Беча Вуково тело је проношено возом до Београда. Свуда је било свечано дочекивано. У Београду је Вуково тело свечано дочекано и у спроводу однето до Саборне цркве. Ради истицања Вукових заслуга, на челу поворке, уз крст и венце, ношени су гусле и Вукова дела.⁴¹⁸ При полагању Вуковог тела хор је певао композицију Јосифа Маринковића, са текстом Ј. Ј. Змаја, у коме је истицана захвалност и указивана почаст српских мушкараца, жена и деце.⁴¹⁹ На гроб су полагани венци, од

⁴¹⁴ Павле Јосиф Шафарик, Бранково коло 18 (Сремски Карловци 1900), 543.

⁴¹⁵ К. Н. Христић, Записи старог Београђанина, 458–462.

⁴¹⁶ Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића, приредио А. Гавриловић, Београд 1898, 5.

⁴¹⁷ Исто, 6–15.

⁴¹⁸ Исто, 67.

⁴¹⁹ „Вечна ти памет–Светли сине отаџбине!–Туђа ј земља хладна. Туђа ј земља тешка рака–...Српскиње ће венце вिति–Да се ово место кити,–Где ће лежат узорити Караџићу Вуче–...Хвала ти, хвала!–Кличу деца мала.–У аманет свети прима–Твога духа вечни сјај–Најмлађи нараштај...“; Исто, 79–81.

којих су се поједини истицали националном декорацијом и глорификацијом Вука Караџића, попут венаца Срба са приморја, друштва „Зора“ из Беча и Срба Сарајлија.⁴²⁰

⁴²⁰ Срби са приморја донели су венац „од племенитог метала уметнички израђен на отвореној – плавој атласној подлози оперваженој врпцом народне српске тробојке. На средини је венца емаљирана позлаћена подлога, која представља приморје: на мору се види лађа „нада“ с српском народном тробојком. Око ове подлоге с доње стране обавија се позлаћени венац а изнад подлоге је завезана челична трака с натписом „Вуку Срби на приморју“. С доње леве стране венца стоји од сребра котва спасења с обавијеним ланцем. – На котви је сребрни чекић – оред котве стоји трокрака сребрна стрела ... а уз стрелу сребрно весло исте дужине. С доње је десне стране венца виде се сребрне гусле чији је кљун облика „јарца“ са сребрним гудалом и челичним струнама ... иза гусала је сребрна књига чије корице представљају српску народну тробојку. Преко корица с лева у десно оздо навише иде трака с натписом: „Срп. Нар. пјесме.“ Венац је израђен у златарници Браће Бибица у Дубровнику.

И венац који је приложило друштво Зора из Беча израђен је у златарској радњи Браће Бибица у Дубровнику „Средину венца чини позлаћени крст ... На сва четири крака при врховима крст има прорезе, кроз које је провучена врло лепо исплетена сребрна трака. На средини горњег крака крста налази се челични лист у коме је урезано: „Тршић 1787“. – На средини доњег крака „Беч 1864“ – Средину крста заузима рељеф Вукова попрсја у златном оквиру. Рељеф је у сребру гравирани. По сребрној траци изнад крста стоје златним словима речи „Вуку Српски Народ“ ... око крста обавија се челични венац с позлаћеним бобицама. Испод крста с леве стране стоје гусле од злата ... са златним гудалом. Кожа је на гуслама од сребра а коњиц од злата. С десне стране крста стоји златна књига ... на чијим корицама стоји у једној лучној траци: ђ, ђ, њ, љ, ц, ј. Испод овога „1814“. Испод овога пак у челичноме доле испупченом луку: „народне умотворине“ А испод овога у правој траци урезано „Народно благо“. При дну пак корица у једном реду урезани српски акценти ... Испод књига и гусала висе о листовима венца грбови четрнаест српских покрајина који су гравирани у златној подлози.

С десне стране књиге иза венца стоји елиптична златна подлога, утврђена за сребрну траку и срцасто подељена на три дела; горњи, који представља исход сунца, десни књигу и перо, а леви гусле и гудало... С леве стране испод крста стоји косо у лево положена црвена заставица о сребрном копљу. На средини заставе је бео крст. Леви крај сребрне мрежасте траке урешен је ресама кована злата. Појас ових реса чине три реда тробојног драгог камења: црвено (рубин), плаво (сафир) и бело (дијамант).

Срби Сарајлије поклонили су венац „састављен из кружног сребрног лука, који је горе отворен. По луку су поређани лаворови листићи врло лепо и уметнички израђени од танких сребрних жица. Између листића усађене су златне бобица све мање и мање идући врху венца. При дну овог венца почиње златан венчић којим је уоквирено гравирано попрсје Вуково. При дну овог попрсја урезане су рукописним словима речи: „Отац нове српске књиге“. На дну сребрног венца наводи се испресавијана масивна трака с натписом: из српског перивој, кога Вуче обрло није, овим венцем гроб му ките Срби Сарајлије. Оцу нове српске књиге Вуку Ст. Караџићу 1897. 30. септ– На средини ове траке стоји масивне сребрна књижница...преко које су укрштене златне гусле са златним пером,... На овој је књизи урезан натпис: „Срби сви и свуда – пиши као што говориш“ – Венац је израдио сарајевски кујунџија Мићо б. Авдаловић: Исто, 87–90.

Свечаност преноса тела Вука Караџића била је пропраћена свечаном седницом Академског савета Велике школе. У Народном позоришту изведен је Вуков спомен, део комада „Стогодишњица Вукова“ од Ђ. Малетића.⁴²¹ На територији Краљевине Србије овај догађај прослављан је као празник, па су у градовима, после црквене службе, у свим школама организоване одговарајуће приредбе. Прославе су се одвијале и у Цетињу, Мостару, Загребу, Пакрацу, Броду, Будимпешти, Сомбору, Новом Саду, Карловцима, Земуну, Цариграду и Кијеву.⁴²²

Учешће у овом догађају индиректно је узимано и путем слања одговарајућих телеграфских порука, у којима су понављани ставови о Вуковом националном значају.⁴²³ У једном од њих наглашава се да је Вук „ујединио сав српски народ по простору и времену ... Нека из освећена праха његова узрасте дрво живота које ће својом круном бранити Србе све и свуда од квара туђинскога, културнаго и политичкаго“.⁴²⁴

Пренос Вуковог тела упоређиван је са преносом тела Светог Саве. У Споменици се истиче да „једна оваква светковина бејаше год. 1237. маја 6. када је у своју српску постојбину преношено тело Светог Саве кога је на граници своје краљевине у свему сјају краљевском дочека Краљ Владислав идући, веселећи се и играјући по речима стихира – од радости пред прахом Светитељевим као Давид пред Ковчегом“.⁴²⁵ Уз навођење других познатих примера преноса светитељских тела у средњовековној Србији, у Споменици се наглашава да је „свечаном спроводу Вука Караџића, кроз Београд, ... био и остао сведоком васцели српски народ и многи просвећени туђини. Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Стара Србија, Мађедонија, Далмација, Хрватска, Славонија, Срем, Банат и Бачка – једног дана и на једном месту поклонили се преко својих многих и одабраних представника слави праха Вукова“.⁴²⁶

Значајан је био и пренос тела Бранка Радичевића из Беча у Сремске Карловце, па на Стражилово 10–22. јула 1883. Очуване су фотографије које показују станице овог догађаја: I. Стражилово и Бранков вис, II. Свечани спровод у Новом Саду са железнице на Дунав, III. Пред мртвачким одром (катафалком) на пијаци Срем. Карловачкој.⁴²⁷ Бранко Радичевић је сахрањен на Стражилову, где му је

⁴²¹ Исто, 94–95.

⁴²² Исто, 227–231.

⁴²³ Преглед телеграма доноси се у: Исто, 106–219.

⁴²⁴ Исто, 123.

⁴²⁵ Исто, 57.

⁴²⁶ Исто, 57.

⁴²⁷ Фотографије се чувају у Галерији САНУ.

над гробом подигнута пирамида. На други дан Духова на овом месту окупљало се карловачко грађанство, али су на гроб долазили и Срби из других крајева, што је свечаности давало свенационални карактер.⁴²⁸ Култ Бранка Радичевића допринео је и фунералном култу његових рођака. Тако је 1900. покренута акција да се запуштени гробови његове „мајке и матере“ на српско-православном земунском гробљу уреде.⁴²⁹

Значај смрти националних хероја условио је и публиковање фото-материјала који се односио на њихов погреб. Тако је „Нова искра“ у сликама приказала битне елементе везане за живот и смрт Јована Јовановића-Змаја, његов портрет, ковчег, погреб–спровод „на путу ка цркви“, „на путу ка гробљу“, као и насеље Змајевац, кућу у којој се родио Змај и двориште у Змајевцу.⁴³⁰

Један од најистакнутијих видова јавних свечаности био је одређен национално-политичко-династичким карактеристикама. Овај вид јавних свечаности био је изузетно развијен у Србији, а његова реализација започиње у време прве владавине кнеза Милоша. Истакнуте националне свечаности су установљене поводом читања Хатишерифа 1830.⁴³¹ и проглашења првог српског Устава 1835.⁴³²

За време владавине кнеза Александра Карађорђевића наставља се са постојећом праксом, али се тада јављају и свечаности посвећене истакнутим политичким првацима. Тако је свечано прославлен повратак Томе Вучића Перишића и Аврама Петронијевића у Србију.⁴³³

Период друге владавине кнеза Милоша и Михаила Обреновића окарактерисале су многе свечаности.⁴³⁴ Чин њиховог повратка на српски престо, био је уобличен у репрезентативни ефемерни спектакл. Велика свечаност одржана је и приликом прославе педесетогодишњице Таковског устанка 1865. Тада је у Кошутњаку

⁴²⁸ Упор.: Други дан Духова на Бранкову гробу, Бранково коло 22 (Сремски Карловци 1900), 701–702.

⁴²⁹ Гробови мајке и матере Бранка Радичевића, Бранково коло 39 (Сремски Карловци 1900), 1246.

⁴³⁰ Нова искра 6 (Београд 1904), 162; 165; 169; 173; 177; 179; 181.

⁴³¹ Кратки опис проглашења Хатишерифа доноси се у: В. Стојанчевић, Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839, у: Историја српског народа V–1, Београд 1994, 120.

⁴³² Новине Сербске (Београд 1835), 44–45.

⁴³³ Н. Макуљевић, Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију, у: Београд у делима европских путописаца, Београд 2003, 169–184.

⁴³⁴ Види: М. Тимотијевић, Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Михајла Обреновића, Перистил 31 (Загреб 1988), 305–312.

приређена свечаност, за чије потребе је настао низ ефемерних конструкција.⁴³⁵

У време владавине Милана Обреновића наставља се организовање јавних свечаности. Тако је већ његово пунолетство било свечано организовано и јавно прослављено 1872.⁴³⁶ Посебна свечаност је била одржана поводом проглашења Србије за краљевину 1882. Тим поводом краљ Милан је обишао више градова у Србији, тако да су чин проглашења и краљев пут били уобличени као вишедневни ефемерни спектакли.⁴³⁷

У време владавине Александра Обреновића свечано је обележено миропомазане и прослава петстогодишњице Косовског боја. Српска држава и краљ Александар Обреновић узели су активно учешће у прослави и обележили је државно-династичким карактеристикама. У оквиру прославе спојени су спомен косовским јунацима и миропомазане краља Александра Обреновића.⁴³⁸ Поводом прославе, Видовдан је проглашен државним празником. Церемонија је била раздвојена у два дела – 14. и 15. јуна у Крушевцу, и 19. и 20. јуна 1889. у Краљеву и Жичи. Цела свечаност била је конципована као спектакл који се одвијао у местима кроз која је краљ пролазио или у којима су се одвијали битни сегменти прославе. Овај догађај је имао одјека ширеом Србије где се обележавао пригодним богослужењима. Први сегмент прославе одржан је у Крушевцу. На Видовдан град је био обележен црнином. У Лазарици, задужбини кнеза Лазара, одржано је богослужење и помен косовским јунацима, што је, у пригодним моментима, било праћено пуцњевима.⁴³⁹ Проповед у храму одржао је митрополит Михаило, који је истакао значај култа косовских јунака повезујући га са њиховом оданошћу краљу: „Нека успомена о родољубивим јунацима косовским, поучи потомке родољубљу, нека се на њих угледају нараштаји нашега народа, да онако као и они што су љубе своју домовину, свој народ и својега владоца младога краља Александра, никад не допуштајући ни помисао

⁴³⁵ М. Тимотијевић, Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Михајла Обреновића, 310–311.

⁴³⁶ Део јавне свечаности поводом пунолетства Милана Обреновића сачуван је на литографији К. Поп-Сатмарија, која је репродукована у: Музеј града Београда, Београд 2003, 156.

⁴³⁷ Види: Љ. П. Ристић, Краљеви у Краљеву (1882–1889–1904), Рудо Поље–Карановац–Краљево, Београд–Краљево 2000, 235–238.

⁴³⁸ Програми прославе доносе се у: Ред светковине косовске петстогодишњице, Косовски спомен, Српске новине 132 (Београд 15. VI 1889), 615; Ред прославе косовске петстогодишњице, Миропомазане његовог величанства краља Александра I, Српске новине (Београд 20. VI 1889), 630.

⁴³⁹ Телеграми са косовске прославе, Српске новине 133 (Београд 16. VI 1889), 619.

о неверству и издајству“.⁴⁴⁰ Испред храма у корист друштва Светог Саве продавана је једна од пригодних спомен медаља,⁴⁴¹ израђена према нацрту Михаила Валтровића.⁴⁴² Програм медаља одговарао је карактеру читаве прославе и повезивао је помен Видовдана са обновљеном Србијом. Идеја је спроведена амблематским језиком, па су на аверсу представљене круна и мач на земљи као и поломљени скиптар, сунце које залази и исписана година 1389, док је на реверсу приказан узлетели српски државни орао, сунце, манастир Жича и 1889. година. После литургије освећена ја застава певачког друштва „Обилић“.⁴⁴³ У спомен на свечаност, краљ Александар је цркви Лазарици поклонио путир, а краљица Наталија, скупочен застирач за налоњ.⁴⁴⁴ У поподневим часовима било је полагање камена темељца за косовски споменик, где је централно место имао краљ Александар, који је то извео заједно са намесницима и министрима, као и Чедом Мијатовићем и Михаилом Валтровићем. Уз запис, у темељ је положен савремени новац, косовска медаља и књига косовских песама.⁴⁴⁵ Током полагања венаца „две девојчице у народном оделу продаваху мале ките цвећа с Косова поља, с црном врпцом и натписом на њој: Спомен са Косова“.⁴⁴⁶ Следећа тачка у оквиру прославе била је 16. јуна када су, уз присуство и активно учешће Краља, на Расини освећени темељи државној барутани. Значај овог чина истиче се и у тексту записа положеног у темељу: „Овом приликом Краљ Србије Александар I, ...постави данас темељ другој српској војној барутани—на реци Расини—те да се у њој справља убојна спрема за одбрану новозадобивене слободе и самосталности народа српског“.⁴⁴⁷ У Српским новинама се наглашава да се ова свечаност „обављаше одмах иза дана чињеног помена косовским јунацима, као у доказ, да обновљена краљевина српска хоће да се сећа косовских јунака, не само парастасом и црквеним поменом, но и трајним неговањем своје војне снаге“.⁴⁴⁸ У описима се истиче да су сви сегменти „цилиндра“,

⁴⁴⁰ А. Пајевић, Мала споменица са петстогодишње славе видовданске у Крушевцу и миропомазања краља Александра у Жичи, Нови Сад 1889, 24–25.

⁴⁴¹ Поводом прославе изведено је више спомен-медаља: Д. Медаковић, Косовски бој у ликовним уметностима, 26; сл. 30–37,

⁴⁴² А. Пајевић, нав. дело, 27; Медаља је публикована у: Д. Медаковић, Косовски бој у ликовним уметностима, сл. 30. и 31.

⁴⁴³ А. Пајевић, нав. дело, 25.

⁴⁴⁴ На путу је исписан натпис: „Краљ Александар I цркви крушевачкој, на Видовдан 1889“; Исто, 33.

⁴⁴⁵ Исто, 29–30.

⁴⁴⁶ Телеграми са косовске прославе, Српске новине 133 (Београд 16. VI 1889), 619.

⁴⁴⁷ А. Пајевић, нав. дело, 40.

⁴⁴⁸ Телеграми са косовске прославе, Српске новине 136 (Београд 20. VI 1889), 629.

у који је стављен пергамент и који је положен у темеље, били израђени од српског материјала, као и од топа „задобијеног у борбама око Ниша“,⁴⁴⁹ што је указивало на самосталност и војну моћ Србије. Следећег дана краљ је посетио манастир Љубостињу, поклонио се гробу царице Милице⁴⁵⁰ и даривао целивајући крст.⁴⁵¹ Завршна етапа прославе одвијала се у Краљеву⁴⁵² и манастиру Жичи, где су изведени миропомазане и војни дефиле.⁴⁵³

По доласку на престо краља Петра Карађорђевића 21. IX 1904, свечано је обележено његово крунисање и миропомазане и прослава стогодишњице Првог српског устанка.⁴⁵⁴ Крунисање је обављено у јутарњим сатима у Саборној цркви у Београду,⁴⁵⁵ а поподне је кроз Београд прошао свечани опход. Свечаним опходом кроз град, симболично је истакнут континуитет српске државности: „Овај опход је имао представљати три доба у српској држави: старо доба (за цара Душана), доба устанка (за Карађорђа) и ново доба.“⁴⁵⁶ Док су доба прошлости била конципована као војничка, савремено доба исказивало је хтење Србије „да се ухвати у коло с другим просвећеним народима Европе. Та су доба претстављала разна друштва, као: научна удружења, пјевачке друштине, гимнастичка друштва итд.“⁴⁵⁷ Краљ Петар је миропомазан у Жичи 9. X 1904, од митрополита Димитрија.⁴⁵⁸

* * *

Јавни простори, јавна здања, споменици и јавне свечаности конституисали су јавно визуелно деловање национализма. Они су обликовали стварност у складу са националним идејама и активно су учествовали у изградњи нације. Развој јавне националне визуелне културе био је умногоме одређен политичким статусом нације. Та-

⁴⁴⁹ Исто, 629.

⁴⁵⁰ Исто, 630.

⁴⁵¹ На крсту је исписан натпис: „Александар први по милости божијој и вољи народној краљ Србије–манастиру Љубостињи – За спомен петстогодишњици 15. јуна 1889: А. Пајевић, нав. дело, 57–58.

⁴⁵² Љ. П. Ристић, нав. дело, 239–243.

⁴⁵³ Телеграми са косовске прославе, Српске новине 137 (Београд 21. VI 1889), 635

⁴⁵⁴ Д. Живојиновић, Краљ Петар I Карађорђевић, књ. 2, Београд 1990, 75–79.; В. Љубић, Једна успомена из 1904. године, Београдске општинске новине 9 (Београд 1940), 744–749.; Догађај је прибележен и на документарном филму који се чува у Музеју југословенске кинотеке.

⁴⁵⁵ Програм свечаности: Чин крунисања и миропомазане Његовог Величанства Краља Србије Петра I, Београд 1904; Опис свечаности се доноси у: Чин крунисања Његова Величанства Краља Србије Петра I, Нова Искра 9 (Београд 1904), 266–269.

⁴⁵⁶ В. Љубић, нав. дело, 748.

⁴⁵⁷ Исто, 748.

⁴⁵⁸ Д. Живојиновић, нав. дело, 83–86.

ко је процес изградње и истицања националног идентитета у српској култури, био одређен положајем нације и статусом државе. То је утицало и да процес трансформисања свих сегмената живота Србије, из оквира турског у европски културни модел, носи национални карактер.